

צדק – ראה ערך תורת המוסר ב. רקע היסטורי

צֶעַר בְּעֵלֵי חַיִּים

א. הגדרת המושג

היחס הראוי של בני אדם אל בעלי החיים היה מאז ומעולם נושא לדיון מוסרי והלכתי.

צער בעלי חיים הוא מושג הלכתי המתכווין לחיוב התורני להפחית ככל האפשר את הנזק, הסבל והצער שבני אדם גורמים לבעלי החיים. אחד ההיבטים של צער בעלי חיים הוא עניין הניסויים המדעיים-רפואיים בבעלי חיים.

בערך זה יידונו ההיבטים המוסריים וההלכתיים הנוגעים ליחס הכללי לבעלי חיים, ולשאלת גרימת צער או סבל לבעלי חיים במצבים שונים. בעיקר נידונה שאלת הניסויים הרפואיים בבעלי חיים לצורך התועלת לבני אדם.

המקצוע הרפואי העוסק בטיפול בבעלי חיים הוא ווטרינריה¹.

בעולם העתיק – מרבית הידע הרפואי של העולם הקדמון היה מבוסס על תצפיות וניסויים בבעלי חיים. יש הסבורים, שכבר רופאי אלכסנדריה הירופילוס וארזיסטרטוס במאה השלישית לפני ספירתם ביצעו מחקרים על בעלי חיים. גלינוס (129-199 למניינם) פיתח את שיטת המחקר על בעלי חיים, ותיאר בפרוטרוט את הטכניקות הרצויות למחקר כזה².

בימי הביניים – היה זה אנדריאס וזאליוס³ (1514-1564), אבי האנטומיה המודרנית, שביצע ניסויים רבים בבעלי חיים לצורך הבנת האנטומיה. מאז שוויליאם הארווי⁴ (1578-1657) תיאר את מחזור הדם ביונקים בשנת 1628 באמצעות ניסויים בבעלי חיים, עלתה מאד החשיבות של מחקרים בבעלי חיים בעיני המדענים. קלאוד ברנרד (1813-1878) נתן הצדקה פילוסופית לניסויים בבעלי חיים לתועלת בני אדם. מאז הכנסת שיטות ההרדמה לרפואה בשנת 1847 ניתנה דחיפה נוספת גם לניסויים בבעלי חיים, מכיוון שאמצעי

[1] מילה ששורשה לטיני – *veterinarius*, שפירושו בעל חיים נושא-עול. [2] בספרו – *De Anatomicis Administrationibus*, Andreas vesalius [3]. *William Harvey* [4].

ההרדמה נתנו אפשרות לבצע ניסויים כאלו בדרכים "אנושיות" מאד מבחינת הכאב והסבל של בעלי החיים הנחקרים. בכל פעם⁹.

ויכוחים דומים התנהלו באותה תקופה גם בארה"ב. בשנת 1866 נוסדה החברה האמריקאית למניעת אכזריות בבעלי חיים, ובשנת 1883 נוסדה בארה"ב לראשונה חברה נגד ניסויים בבעלי חיים. בשנת 1901 פורסם ספר מקיף על הצדדים בעד ניסויים בבעלי חיים ונגדם, עם המלצה למצוא דרך פשרה מתאימה וחוקית, היינו לא לזנוח לחלוטין את הניסויים הרפואיים בבעלי חיים, אך לדאוג למיעוט צער ולפיקוח נאות¹⁰. בעשור הראשון של המאה ה-20 התפרסמו בארה"ב מאמרים רבים בעד ונגד ניסויים בבעלי חיים, ולמעשה כל הטיעונים המוכרים היום נטענו כבר אז¹¹. גם בארה"ב נעשו מאמצים חוזרים ונשנים על ידי התנועות המתנגדות לניסויים בבעלי חיים להעביר חוקים מגבילים לניסויים אלו, ובכל פעם נדחו הצעותיהם. בשנות ה-60 של המאה ה-20 נחקקו מספר חוקים בארה"ב להסדר דרכי המחקר בבעלי חיים¹². בשנת 1985 נחקק חוק רחב בנידון, אשר חייב הקמת וועדות מוסדיות לשמירה ולשימוש בבעלי חיים¹³.

יש לציין, כי עד מלחמת העולם השנייה

בעת החדשה – עד סוף המאה הי"ח למנינם לא גילה הציבור הרחב כל התנגדות לניסויים מדעיים בבעלי חיים. מראשית המאה הי"ט למנינם החלו התארגנויות של מתנגדים לניסויים רפואיים בבעלי חיים. קבוצות אלו כינו את הניסויים בבעלי חיים בשם "חיתוך מהחי"⁵, ולפיכך נקראים המתנגדים לניסויים בבעלי חיים בשם "מתנגדי חיתוך מהחי"⁶.

ההתנגדות המאורגנת הראשונה נגד ניסויים בבעלי חיים החלה באנגליה בראשית המאה הי"ט למנינם⁷. בשנת 1824 נוסדה החברה המלכותית למניעת אכזריות בבעלי חיים באנגליה, במטרה להביא לידיעת הציבור את הצורך בחמלה כלפי בעלי חיים, ולדאוג לחקיקת חוקים מתאימים למניעת צער בעלי חיים⁸. בשנת 1862 התקיים כנס בינלאומי ראשון נגד ניסויים בבעלי חיים. בשנת 1870 נוסדה החברה הבריטית לקידום המדע, אשר הניחה קווי יסוד והנחיות לדרך המחקר בבעלי חיים. בשנת 1876 נחקק באנגליה החוק הראשון נגד התאכזרות בבעלי חיים. חוק זה היה בתוקף עד שנת 1986, למרות שבמשך שנים רבות הגישו מתנגדי

[5] vivisection .antivivisectionists [6] Goodrich JE, *Mayo Clin Proc* — ראה [7] Goodrich JE, *Mayo Clin Proc* — ראה [8] Rosner F et al, — ראה [9] Rosner F et al, *NY State J Med* 89:671, 1989; Smith SJ, et al, *Arch Intern Med* 148:1849, 1988 Institutional Animal Care and Use [13]

[5] vivisection .antivivisectionists [6] Goodrich JE, *Mayo Clin Proc* — ראה [7] Goodrich JE, *Mayo Clin Proc* — ראה [8] Rosner F et al, — ראה [9] Rosner F, et al, *NY State J Med* 89:671, 1989

לעינוי החיות, כגון המלכה ויקטוריה, המלכה אלכסנדרה, וולטייר, ויקטור הוגו, וואגנר, ברנרד שאו ואחרים¹⁵. בשלהי המאה ה-20 למנינם קמו תנועות שונות עם גישה עקרונית שונה לחלוטין. הם ניסחו תיאוריות ביחס לזכויות שוות בין בעלי חיים לבני אדם, ולפי זה סיבת התנגדותם לניסויים בבעלי חיים נובעת לאו דווקא מהסבל הנגרם לחיות, אלא מעצם העובדה שיש ניצול של חיות לטובת בני אדם, ובכך נגרמת פגיעה עקרונית בזכויותיהם של החיות¹⁶.

ג. רקע מדעי

מטרות מחקר — מחקרים וניסויים בבעלי חיים מבוצעים בעיקר לשני צרכים כלליים:

מטרות רפואיות, כולל מחקרים לצרכי איבחון מחלות (כגון בדיקת התסמינים והתפתחות שלבי המחלה); מחקרים לצרכי טיפול במחלות (כגון תרופות חדשות, טכניקות ניתוחיות חדשות); מחקרים לצרכי הבנת תהליכים פסיכולוגיים (כגון תהליכי למידה וזכרון, הענשה, הסתגלות חברתית); מחקרים לצרכי הבנת תהליכים בסיסיים (כגון מבנה איברים ורקמות, תהליכים פיסיוולוגיים ופתולוגיים); ושימוש בבעלי חיים לצורכי הוראה של סטודנטים לרפואה, למדעי החיים ולמדעי החברה, וכן לצורכי הוראה של מתמחים ברפואה.

לא נאסרו ניסויים רפואיים בבעלי חיים באופן חוקי באף מדינה למעט גרמניה הנאצית.

אגודות למניעת צער בעלי חיים — במשך השנים קמו במדינות רבות אגודות שונות נגד ניסויים בבעלי חיים, אשר נקראו בשמות שונים. המשותף להם הוא מאבק למען החיות ונגד בני אדם המשתמשים בהם למטרות שונות, ובעיקר למטרות מחקר רפואי ולהנאות שונות (כגון המאבק נגד מלבושי פרווה). גם בישראל קיימות אגודות, תנועות ועמותות שונות למניעת צער בעלי חיים, ונגד ניסויים רפואיים בבעלי חיים.

מאבקם של הקבוצות הללו הוא לעתים בדרכי שכנוע, ובניסיונות חקיקה, אך לעתים קרובות גם בדרכים אלימות — מילוליות (כגון כינוי המדענים העוסקים בניסויים בבעלי חיים כנאצים, רוצחים וסדיסטים, או איומים ברצח והשמצות פומביות), ואפילו פיסיות (פגיעה גופנית במדענים, שליחת מעטפות נפץ, שריפת מעבדות מחקר, ניפוץ מאגרי מידע)¹⁴.

התנועות המקוריות מהמאה הי"ט למנינם, אשר התנגדו לניסויים בבעלי חיים, עשו כך רק בגלל הצער שנגרם לחיות הניסוי. המדובר בשנים שאמצעי הרדמה לא היו מוכרים, ואכן נגרם סבל רב לחיות הניסוי. באותם שנים הביעו אישים מפורסמים שונים את התנגדותם

Rosner F, et al, *NY State J Med* 89:671, 1989. [15] ראה Aminoff MJ, *Neurology* 43:1875, 1993. [16] ראה להלן ברקע האתי.

Committee — IACUC. ראה להלן ברקע האתי. [14] ראה פרטים שונים על דרכי הפעולה של קבוצות אלו במאמרים — Pardes H, et al, *N Engl J Med* 324:1640, 1991;

תוצאות המחקר, ולפיכך לא ניתן למנוע אותו; ויש שהניסוי דורש מעקב אחרי תוצאות הפעולה, או שיש לחזור על חלקים שונים של המחקר, ולפיכך לא ניתן להמית את חית המעבדה בגמר הניסוי.

יש שניתן להסתפק במספר קטן של בעלי חיים לצורכי הניסוי, ויש שהמחקר דורש מספר רב של בעלי חיים; יש שניתן לבצע את המחקר על בעלי חיים ירודים (כגון עכברים וחולדות), ויש שהמחקר דורש בעלי חיים גבוהים יותר (כגון כלבים, חתולים, בהמות, קופים).

סיבות נגד הניסויים – המתנגדים לניסויים בבעלי חיים לטובת קידום הרפואה בבני אדם מסתמכים על שתי מערכות של טיעונים: טיעון מוסרי, וטיעון מדעי.

על הטיעונים המוסריים – ראה להלן ברקע האתי.

מבחינה מדעית העלו המתנגדים למחקר בבעלי חיים מספר טענות:

תגליות בולטות בתחומים מדעיים-רפואיים שונים הושגו במחקרים קליניים בבני אדם, בתצפיות, ובנתיחת גויות, בעוד שהמחקר בבעלי חיים במצבים אלו לא בא אלא להוכיח את מה שכבר היה ידוע ממילא, ובעצם בא רק "למכור" את

מטרות תעשייתיות-מסחריות, כולל פיתוח תכשירים קוסמטיים, צבעי מאכל, אמצעי הדברה, אמצעי מלחמה וכיו"ב.

נתונים סטטיסטיים – מספר בעלי החיים המשמשים לניסויים רפואיים בארה"ב הוא 17-22 מיליון לשנה, ומתוכם 90% הם מסוג המכרסמים (עכברים וחולדות)¹⁷. בישראל, בשלהי המאה ה-20 נכללו כ-250,000 בעלי חיים בניסויים, מתוכם כ-85% היו עכברים וחולדות, 11% היו עופות, וכ-4% היו שאר בעלי חיים, כולל כ-300 חזירים, כ-350 כלבים וחתולים, ו-39 קופים¹⁸. ההערכה היא, שבעולם כולו משתמשים בכ-100 מיליון בעלי חיים בשנה למחקרים רפואיים, ומתוכם כ-85% הם מכרסמים¹⁹. ההערכה היא, שכ-5% מכלל חיות המעבדה משמשים למטרות הוראה, 5% לאיבחון מחלות, 20% למבחני רעילות, 30% לבחינת תרופות חדשות, 40% למטרות מחקר בסיסי ויישומי²⁰. ביחס לכלבים וחתולים – מספרם בארה"ב כחיות ניסוי הוא 150,000-200,000 בשנה²¹.

כאב וסבל – כמעט כל הניסויים גורמים לבעלי החיים כאב וסבל. בחלק גדול מהמחקרים בבעלי חיים ניתן למנוע או לפחות להפחית באופן משמעותי את הכאב והסבל, ובגמר הניסוי ניתן להמית את חית המעבדה בצורה מהירה ויעילה. אכן, יש מחקרים שבהם נחוצה בדיקת דרגת הסבל, או שמניעת הסבל תעוות את

and Rowan AN, *Hastings Cen Rep*, Oct 1985, p. 32ff
Pardes H, [21] *ibid* [20].
et al, *N Engl J Med* 324:1640, 1991

Pardes H, et al, *N Engl J Med* [17] 324:1640, 1991
[18] י. אפשטיין ומ. לשם,
Tannenbaum J [19] 358:2002.

לצורך קידום הרפואה עבור בני אדם ממלא תפקיד מכריע כמעט בכל פריצת דרך ברפואה²³.

התומכים בהמשך ניסויים בבעלי חיים דוחים את שתי קבוצות הטיעונים של המתנגדים לניסויים בבעלי חיים.

על הטיעונים המוסריים – ראה להלן ברקע האתי.

מבחינה מדעית נעלה מכל ספק, שבמקרים רבים הניסויים בבעלי חיים הם בעלי חשיבות מכרעת לקידום הרפואה, ולמניעת צער ונזק לבני אדם בתהליכי הניסוי המוקדמים. קידום רב ניתן להשיג רק באמצעות שימוש בבעלי חיים. הדבר נכון לגבי טיפולים תרופתיים, המינונים שלהם ותופעות הלוואי שלהם, וכן נכון הדבר לגבי טכניקות ניתוחיות ואימוץ נאות בטכניקות כאלו. השימוש בבעלי חיים לניסויים רפואיים נובע מהדמיון, אם כי אין זהות, במבנה האנטומי ובתפקוד הפתופיסיולוגי, ומהדרך הדומה שהם מגיבים לתרופות.

ואמנם במהלך ההיסטוריה המודרנית של הרפואה נתגלו תהליכים, הרעלות, טיפולים, תרופות וחיסונים רק באמצעות ניסויים בבעלי חיים, והדבר הזה נכון בכל שטחי הרפואה²⁴.

הרעיון לאחרים²².

מחקרים בבעלי חיים לא רק שלא הביאו תועלת לבני אדם, אלא שאף גרמו נזק, שכן יש מחלות בבני אדם שלא קיימות בבעלי חיים, והיעדרם גרם לעיכוב ניכר בהסקת מסקנות נכונות לגבי בני אדם. דוגמאות לכך הם: היעדר סרטן הריאות בבעלי חיים החשופים לעשן סיגריות; היעדר קשר סיבתי בבעלי חיים בין סרטן לבין חשיפה לאסבסט; היעדר קשר סיבתי בבעלי חיים בין סרטן הדם לבין חשיפה לאנרגיה גרעינית. כמו כן יש תופעות רעילות בסוג אחד של בעלי חיים, בעוד שבעלי חיים אחרים אינם מושפעים לרעה כלל ועיקר מאותם רעלנים, ולכן מחקר על סוג אחד של בעלי חיים יכול לגרום לשגיאה משמעותית ביחס לבני אדם לכאן ולכאן.

יש חזרות רבות על מחקרים בבעלי חיים, למרות שקבוצות חוקרים כבר הוכיחו את ההנחות, או שהנתונים ידועים כבר היטב, ולפיכך נגרם בכך נזק חמור לבעלי חיים ללא כל הצדקה מדעית.

ניתן למצוא תחליפים יעילים למחקרים הדרושים, כגון תרבויות רקמה והדמייה במחשבים.

סיבות בעד הניסויים – רוב המדענים והרופאים סבורים, שהמחקר בבעלי חיים

1992. [24] ראה רשימה ארוכה, אף כי חלקית, של חידושים וקידמה רפואית שהושגו הודות למחקרים בבעלי חיים במאמרים – AMA Council on Scientific Affairs, *JAMA* 261:3602, 1989; Rosner F, et al, *NY State J*

[22] ראה Reines BP, *J Med Philo* — 116:183, 1991. [23] ראה — Stanford Committee on Ethics, *N Engl J Med* 318:1630, 1988; Loeb JM, et al, *JAMA* 262:2716, 1989; Lachmann P, *BMJ* 305:1,

כמו כן יש מצבים שמוצדק לחזור על ניסוי שכבר בוצע בעבר כדי לאשש אותו, או כדי להוות בסיס להמשך המחקר. אם אמנם אין כל חדש במחקר החוזר, אין לו הצדקה מוסרית²⁵.

הפחתת הסבל בעת ניסויים – אין ספק כי יש מצבים שבהם הניסויים בבעלי חיים הוא מיותר וחסר תועלת, ויש ניסויים שבהם נזק וסבל לחיות המעבדה מעבר לנחוץ לצורכי הניסוי.

לפיכך, על מנת להפיק את התועלת הדרושה וההכרחית ממחקרים בבעלי חיים מחד גיסא, ועל מנת להפחית במידה מירבית את סבלן של חיות המעבדה מאידך, מוסכם על כולם שהמחקר בבעלי חיים צריך לענות על הדרישות הבאות:

יש צורך בהצדקה עניינית ורעיונית-מחקרית שאמנם ניסוי בבעלי חיים הוא הכרחי למטרות המחקר, וכי מטרות המחקר מצדיקות את צער בעלי החיים.

יש צורך למזער את הצער הנגרם לבעלי חיים ככל האפשר: על ידי תנאי אחסון מתאימים, תזונה נאותה, הרדמה ושיכוך כאבים מירביים, התייחסות נאותה לסיבוכים שאחרי הניסוי, והריגת בעל החיים בדרך המהירה ביותר בתום הניסוי,

אם נגרם לו נזק משמעותי.

יש עדיפות בשימוש בבעלי חיים נמוכים על פני בעלי חיים גבוהים יותר, שכן משמעות הכאב והסבל ודרגותיו כנראה שונים בהתאם לרמה ההתפתחותית של מערכת העצבים.

יש להשתמש במספר הקטן ביותר של בעלי חיים שמאפשר הסקת מסקנות בהתאם לנתוני המחקר.

במקום שיש אפשרות לתחליפים, יש להשתמש בהם, ולא בבעלי חיים. ואמנם סביר להניח, שעם הזמן יתפתחו אמצעי מחקר חליפיים לבעלי חיים, כגון תרבויות רקמה והדמייה במחשבים, וככל שהדרכים החלופיות יהיו אמינות יותר, כך ניתן יהא עם הזמן להפחית את השימוש בבעלי חיים לצרכי מחקר רפואי. אכן בשלב זה, וככל הנראה גם בעתיד הנראה לעין, יש צורך בניסיונות חיה במצבים שבהם תחליפים אחרים אינם יעילים לצורכי המחקר, כגון כאשר יש חשיבות להתנהגות הכוללת, או לתופעות רעילות רב-מערכתיות²⁶. כמו כן יתכן שניתן יהא בעתיד לתכנת באופן גנטי בעלי חיים שאינם חשים כאב, והם יוכלו לשמש כחיות מעבדה. השאלה המוסרית היא, האם מותר לעשות כדבר הזה, האם ניתן להגדיר כאב והיעדרו, והאם אין בעצם היעדר הכאב משום פגיעה משמעותית

Research. Information Report of the Council of Scientific Affairs, Chicago, AMA, 1988
Aminoff MJ, *Neurology* – ראה [25]
Smyth – ראה על כך [26] 43:1875 1993
DH, *J Royal Soc Med* 73:229, 1980; Payne

800-89:671, 1989. *Med* סיכום ורשימה של כ-
מחקרים מדעיים המדגימים את ההכרח של הניסויים בבעלי חיים פורסמה מטעם המועצה לעניינים מדעיים של ההסתדרות הרפואית האמריקאית – Bohigian GM, *Animals in*

בבעלי החיים²⁷.

לייחס החיובי כלפי בעלי חיים. דבר זה מתבטא במצוות רבות בתורה ובמאמרי חז"ל על החשיבות הרבה במניעת התאכזרות כלפי בעלי חיים, על הצורך לרחם עליהם, ועל הצורך למנוע מהם צער³⁰. כמו כן מצינו תיאורים הנוגעים לתכונות בעלי חיים, אשר מעידים אף הם על היחס החיובי כלפיהם.

אין הצדקה לשימוש בבעלי חיים לצורכי ניסוי במצבים שכבר הוכחו והובררו היטב בעבר.

באופן מעשי סיכמו החוקרים את הדרכים הנאותות למניעת צער בעלי חיים, או להפחתתם בצורה משמעותית²⁸.

ד. היחס לבעלי חיים במחשבת ישראל

גישה כללית

מצינו שנקראו בני אדם בשמות בעלי חיים, דבר המעיד על יחס חיבה והערכה לבעלי חיים – איה³¹, דבורה³², זאב³³, חגלה³⁴, חולדה³⁵, חמור³⁶, יונה³⁷, יעל³⁸, ליש³⁹, נחש⁴⁰, עגלה⁴¹, עורב⁴², עכבור⁴³, רחל⁴⁴, שועל⁴⁵, שפן⁴⁶. ובשנים מאוחרות מצינו: אילה, אריה, דב, דורו, חיה, חסידה, כפיר, צבי, ראם, ועוד.

מצד אחד מצינו שהשליט הקב"ה את האדם על כל בעלי החיים, וניתנה לאדם הרשות לכבוש אותם, ולהשתמש בהם לצרכיו השונים²⁹. מאידך, מצינו התייחסות חיובית מאד לבעלי החיים בדרכים שונות. נדרש, איפוא, איזון מדויק בין שתי המגמות הללו.

כמו כן מצינו שהמקרא מדמה חלק מהשבטים לבעלי חיים: גור אריה יהודה⁴⁷, יששכר חמור⁴⁸, דן נחש⁴⁹, נפתלי אילה⁵⁰, בנימין זאב⁵¹, גד כלביא⁵², דן גור אריה⁵³.

היחס החיובי לבעלי חיים – באופן כללי מצינו במקרא ובחז"ל עדויות רבות

תכונות בעלי חיים – מצינו במקרא

עובדי עבודה זרה, וראה שם דוגמאות בנידון. [31] בראשית לו כד; שמו"ב כא ח. [32] בראשית לה ח; שופטים ד ט. [33] שופטים ז כה. [34] במדבר כז א. [35] מל"ב כב יד. [36] בראשית לד ב. [37] יונה א א. [38] שופטים ד יז. [39] שמו"א כה מר. [40] שמו"א יא א; שמו"ב י ב. [41] שמו"ב ג ה. [42] שופטים ז כה. [43] מל"ב כב יב. [44] בראשית כט ו. [45] דבהי"א ז לו. [46] מל"ב כב ג. [47] בראשית מט ט. [48] שם יד. [49] שם יז. [50] שם כא. [51] שם כו. [52] דברים לג כ. [53] שם כב.

JP, *Br J Anaesthesiol* 50:871, 1978. [27] Macer D, *Bioethics* 3:226, — ראה [28] Thomas JA, et al, *N Engl J Med* 318:1630, 1988; Smith SJ, et al, *Arch Intern Med* 148:1849, 1988; Ralston HJ, *Arch Intern Med* 148:1710, 1988; Smith SJ and Hendee WR, *JAMA* 259:2007, 1988; Loeb JM and Hendee WR, *JAMA* 262:2716, 1989. [29] ראה להלן הע' 177 ואילך. [30] ראה באריכות בדברי הראי"ה קוק בס' חזון הצמחונות והשלום, ובמאמר אפיקים בנגב (הובא באוצרות הראי"ה ח"ב עמ' 88). וראה משך חכמה ויקרא כב כו-לב, שהוא היפך ההתנהגות של

והתפלאות מגודל הבריאה⁷⁴; אליהו זכור לטוב שאל לר' נהוריי, מפני מה ברא הקב"ה שקצים ורמשים בעולמו? אמר לו לצורך נבראו, בשעה שהבריות חוטאים, הוא מביט בהם ואומר, מה אלו שאין בהם צורך, הרי אני מקיימן, אלו שיש בהם צורך לא כל שכן⁷⁵.

בעניין ההשגחה הפרטית ביחס לבעלי חיים – יש הסבורים, שיש גמול ושכר לבעלי חיים כמו לבני אדם⁷⁶; יש מי שכתב, "אבל עניין הגמול הזה לבעלי החיים לא נשמע כלל באומתנו מלפנים בשום אופן, ולא הזכירו כלל אחד מן החכמים, אלא שאחד האחרונים מן הגאונים כאשר שמע אותו מן ה'מעטזלה' ישר בעיניו וקבל דעה זו⁷⁷ וכו', אני בדעה כי ההשגחה האלקית אינה בעולם הזה וכו' אלא באישי מין האדם בלבד וכו', אבל שאר בעלי החיים וכל שכן הצומח וזולתו וכו' איני סבור כלל וכו' שהעכביש הזה טרף את הזבוב הזה בגזירת ה' וכו', אלא כל זה לדעתי על פי המקרה המוחלט כמו שסובר אריסטו⁷⁸; ויש מי שכתב,

ובחז"ל תיאורים רבים על תכונות בעלי חיים, ועל הלקח שבני אדם צריכים להפיק מהם בהלכות דרך ארץ. להלן מספר דוגמאות לכך מהמקרא ומחז"ל:

הן עם כלביא יקום⁵⁴, כנשר יעיר קינו⁵⁵, מנשרים קלו מאריות גבור⁵⁶, כדב שכול בשדה⁵⁷, לבו כלב האריה⁵⁸, ידע שור קוניה וחמור אבוס בעליו⁵⁹, כן אצפצף אהגה כיונה⁶⁰, גם חסידה בשמים ידעה מועדיה⁶¹, אריה שאג מי לא יירא⁶², אעשה מספד כתנים⁶³, דומה דודי לצבי או לעופר האילים⁶⁴, אחותי רעיתי יונתי תמתי⁶⁵, שיניך כעדר הרחלים⁶⁶, ותרום כראם קרני⁶⁷, שננו לשונם כמו נחש⁶⁸, תתחדש כנשר נעורכי⁶⁹, לך אל הנמלה, עצל וגוי וחכם⁷⁰, ככלב שב על קאו⁷¹, וצדיקים ככפיר יבטח⁷².

אילמלא לא ניתנה תורה היינו למדים צניעות מחתול, וגזל מנמלה, ועריות מיונה, ודרך ארץ מתרנגול⁷³; הבריות המשונות והמיוחדות מלמדים את גדולת הבורא, ומביאים את האדם לידי אהבת ה'

שלדעת הרב קאפח זה לא נכון בדעת הרס"ג, וראה עוד מה שכתב שם. [78] מו"נ ג יז. וראה עוד בס' החינוך מ' רצד. וראה בתו"ת שמות פי"א אות ז, מה שהקשה על הרמב"ם. ועוד יש להקשות על הרמב"ם מירושלמי שביעית ט א, ובראשית רבה עט ו – ציפור מבלעדי שמיא לא יצדא (לפי גי' הגר"א), והיינו שיש השגחה פרטית גם על הפרטים של בעלי חיים. שוב ראיתי שהקשו זאת על הרמב"ם בס' דברי חיים עה"ת פר' מקץ; היכל הברכה (לאדמו"ר מקאמארנא) פר' בראשית דל"ה-ל"ז. וכן קשה על הרמב"ם מהפסוק בתהלים לו ד 'אדם ובהמה תושע ה'. וראה באריכות בס' שומר אמונים, מאמר השגחה פרטית, פי"ז. וראה עוד בנידון ברמב"ן עה"ת

[54] במדבר כג כד. [55] דברים לב יא. [56] שמו"ב א כג. [57] שמו"ב יז ח. [58] שמו"ב יז י. [59] ישעיה א ג. [60] ישעיה לח יד. [61] ירמיה ח ז. [62] עמוס ג ח. [63] מיכה א ח. [64] שה"ש ב ט. [65] שה"ש ה ב. [66] שה"ש ו ו. [67] תהלים צב יא. [68] תהלים קמ ד. [69] תהלים קנ ה. [70] משלי ו ו. [71] משלי כו יא. [72] משלי כח א. [73] עירובין ק ב. [74] ראה חולין קכו א. [75] ירושלמי ברכות ט ב. [76] רס"ג, אמונות ודעות מאמר ג פ"י. וראה רש"י פסחים כב א ד"ה אותו. [77] ראה בהע' הרב י. קאפח מו"נ ג יז (הע' 76). שיתכן שהכוונה לרס"ג באמונות ודעות שם, אלא

אחד מהטעמים שלהן, ולעתים אף הטעם העיקרי, הוא עניין צער בעלי חיים, או המגמה למנוע את מידת האכזריות כלפיהם, "כי אין הבדל בין צער האדם בכך וצער שאר בעלי החיים"⁸¹.

חיוב שביתת הבהמה בשבת⁸², איסור הקרבת קרבן לפני היום השמיני לחיי הבהמה⁸³, החיוב לסייע בפריקת משא מעל בעלי חיים⁸⁴, איסור בישול ואכילה של גדי בחלב אמו⁸⁵, איסור אכילת דם⁸⁶, מצות כיסוי דם חיה ועוף⁸⁷, איסור סירוס בעלי חיים⁸⁸, איסור שחיטת אותו ואת בנו ביום אחד⁸⁹, מצות שחיטה⁹⁰, איסור איבר מן החי⁹¹, מצות שילוח הקן⁹², איסור חרישה בשור ובחמור יחדיו⁹³, איסור לחסום בהמה בשעת מלאכתה⁹⁴. אמנם כמעט בכל המצוות הללו יש מהמפרשים

שביחס לבני אדם היות וצרכיהם מרובים וענייניהם משתנים מאד: יש השגחה פרטית נראית בכל יחיד ובכל זמן, אבל בבעלי חיים שהנהגתם קבועה, והשינויים מעטים, אינם צריכים השגחה פרטית רבה, אבל אם אמנם יקרה המקרה שישתנו נסיבות היחיד בין בעלי חיים, גם בהם יש השגחה פרטית⁷⁹.

החובה לרחם על בעלי חיים ולטפל בהם, והאיסור לצער בעלי חיים ולהתאכזר אליהם

מקורות לאיסור צער בעלי חיים –
קיים איסור לגרום צער מיותר, גדול או קטן, לבעלי חיים⁸⁰.

מצינו בתורה מצוות אחדות, שלפחות

הע' 192. [83] שמות כב כט. וראה משך חכמה ויקרא כב כו-לב. [84] שמות כג ה. ראה להלן הע' 165-166. [85] שמות כג יט. ראה א"ע ורשב"ם עה"ת שם. [86] ויקרא יז יא. ראה רבנו בחיי עה"ת שם; ס' החינוך מ' קמח. [87] ויקרא יז יג. ראה ס' החינוך מ' קפז. [88] ויקרא כב כד, וברש"י עה"פ; שבת קי-קיא; חגיגה יד ב. וראה ביאור הגר"א אבהע"ז סי' ה סק"מ. [89] ויקרא כב כח. ראה מו"נ שם; רבנו בחיי עה"ת שם; כל בו סי' קיא, דין הלכות שלוח הקן; ס' החינוך מ' רצד. [90] דברים יב כא, על פי חולין כח א. ראה רמב"ן עה"ת בראשית א כט; ס' החינוך מ' תנא. וראה עוד מו"נ ג מח; שו"ע הרב הל' עובדי דרכים וצער בע"ח ס"ד. וראה להלן הע' 147 ואילך. [91] דברים יב כג, על פי חולין קב ב. ראה ס' החינוך מ' תנב. איסור זה נוהג אף בבני נח – סנהדרין נו א; רמב"ם מלכים ט א. [92] דברים כב ו-ז. ראה מו"נ וכל בו שם. וראה רמב"ן ורבנו בחיי עה"ת שם, וס' החינוך מ' תקמה. [93] דברים כב י. וראה בס' החינוך מ' תקנ; א"ע ומשך חכמה עה"ת שם. [94] דברים כה ד. וראה בס' החינוך מ' תקצו.

בראשית ח א, ושם ט ה; רמח"ל, דרך ה'; ח"ב פ"א. [79] הראי"ה קוק בהערותיו למו"נ, הובאו דבריו באוצרות ראייה ח"ב עמ' 950 אות כא. וראה תוס' ע"ז טו ב ד"ה דימוס, בשם ירושלמי שביעית פ"ט, שמשמע שיש השגחה פרטית על כל פרט מבעלי חיים, עיי"ש. וכן היתה דעת הבעש"ט שיש השגחה פרטית גם על בעלי חיים ואפילו על צמחים – ראה באריכות בשיטות החסידות בנידון בס' שערי אמונה מהאדמו"ר מ"מ שניאורסון מלובביטש, סי' יח-יט; ליקוטי שיחות, כרך יז, פר' שמיני, וכרך ל, פר' וישלח. [80] ראה להלן בפרטי דינים. וראה ס' חסידים, סי' קלח שכתב, שאם מצער בעלי חיים על חינם, כגון שמשים עליה משאוי יותר מאשר יכולה לשאת, ומכה אותה ואינה יכולה ללכת, עתיד ליתן את הדין. [81] מו"נ ח"ג פמ"ח. הרשימה להלן היא לפי סדר הופעת המצוות בתורה, ובציון המפרשים הקושרים את המצווה עם צעב"ח או מניעת אכזריות. [82] שמות כ ט; שם כג יב; דברים ה יג. וראה רע"ב שבת א ה, ושו"ת מהרשד"ם חאו"ח סי' ב, שטעם שביתת בהמתו בשבת הוא משום צעב"ח. וראה להלן

שנתנו טעמים אחרים, או שחלקו בעצם נתינת טעם למצווה, אך כאמור יש מהמפרשים הסוברים שהטעם הוא משום צער בעלי חיים, או מניעת אכזריות.

משל כבשת הרש¹⁰⁴ היא דוגמא לתפיסת היסוד של חמלה כלפי בעלי חיים בחשיבה היהודית, שכן רק אם יחס החיבה והחמלה לבעלי חיים היה מציאות יום יומית, מובן המשל למי שנאמר לו.

יחס המקרא לבעלי חיים – מצינו שהקב"ה בעצמו דואג למחסורם של בעלי חיים:

המקרא משבח את רועי הצאן החומלים על בעלי החיים שתחת טיפולם¹⁰⁵:

הבל רועה הצאן היה עדיף על קין עובד האדמה¹⁰⁶; יעקב אבינו מכונה "רעיא מהימנא" (הרועה הנאמן), כפי שעולה ממסירותו לצאן שניתן תחת ידו במשך עשרים שנה¹⁰⁷; משה מכונה על ידי חז"ל בשם "רעיא מהימנא"¹⁰⁸; משה ודוד נבחרו להיות מנהיגי ישראל, כי הקב"ה ראה את חמלתם לבעלי החיים כשהיו רועי צאן¹⁰⁹. מנהיגי ישראל משולים בדברי הנביאים לרועי צאן¹¹⁰, ואפילו הקב"ה בכבודו ובעצמו משול

'טוב ה' לכל, ורחמיו על כל מעשיו'⁹⁵; 'נותן לבהמה לחמה, לבני ערב אשר יקראו'⁹⁶; 'אדם ובהמה תושיע ה'⁹⁷; 'ואני לא אחוס על נינוה העיר הגדולה אשר יש בה וגו' ובהמה רבה'⁹⁸. ומצינו שאין הקב"ה מקפח שכר כל בריה, ואפילו כלב⁹⁹, ומצינו שאף סביב כסא הכבוד יש צורות של בעלי חיים¹⁰⁰.

התורה חסה על בעלי חיים¹⁰¹, ולכן גם אם הם ביצעו חטא חמור, יש צורך בבית דין של עשרים ושלושה דיינים כדי להורגם¹⁰².

רבקה הוכיחה את חסדה בכך

[102] סנהדרין ב א, מחלוקת; רמב"ם סנהדרין ה ב. וראה באור החיים ויקרא יז יא. וראה עוד במאמרו של י. רוזנסון, בד"ד, 8, תשנ"ט עמ' 77 ואילך. [103] בראשית כד יד, טמו. [104] שמו"ב יב א-ד. [105] ראה יחזקאל לד ג-ו על רועה הצאן החיובי. [106] בראשית ד ד-ה. [107] בראשית לא לח. [108] ראה בפתיחה לאיכה רבתי, כד. וראה ישעיה סג יב, תהלים עז כא – נחית כצאן עמך ביד משה ואהרן. [109] שמות רבה ב ב-ג. [110] ראה במדבר כו יח; יחזקאל לו כד, ועוד. וראה סוכה נב ב, שבעה רועים הדואגים לעם ישראל.

וראה עוד להלן הע' 280. וראה עוד בכל זה בספרו של מרן הראי"ה קוק, חזון הצמחונות והשלום, וכן במאמרו אפיקים בנגב. וראה שם גם ההתייחסות ההשקפתית מבחינה זו ביחס לשימוש בקנייני בעלי החיים כמו הצמר והחלב. וראה עוד בספר העיקרים מאמר ג, פט"ו; אברבנאל עה"ת שמות טז ד. וראה מו"נ ג מח, שטעם כל המצוות הללו הוא משום צער בעלי חיים, עיי"ש. [95] תהלים קמה ט. [96] תהלים קמו ט. [97] תהלים לו ז. [98] יונה ד יא. [99] מכילתא שמות כב ל. [100] ראה יחזקאל י יד. [101] סנהדרין נה א.

כרועה צאן לעם ישראל¹¹¹, דבר הנובע ללא ספק מתכונת החמלה והאחריות שיש ברועי הצאן כלפי בעלי חיים¹¹². ואמנם מצינו שהאבות היו רועי צאן, שאול היה רועה צאן¹¹³, וכך היו מהנביאים שהיו רועי צאן, כגון אלישע¹¹⁴ ועמוס¹¹⁵. ולפי שרועי ישראל ומנהיגיו כולם רועי צאן כמו שנראה מן האבות וממשה ודוד, וזה להיות האמנות ההיא דומה להנהגת העם¹¹⁶. ולהיפך, המקרא מגנה את יחסו הרע של בלעם לאתונו¹¹⁷.

יחס חז"ל לבעלי חיים — 'ביומו תתן שכרו'¹¹⁸, כגון שהיה מהלך והחמור אחריו, מכרו לו אלומה אחת ונתנה בכתפו, והחמור בא בדרך אחר האלומה ומקווה לאוכלה, מה עשה לו אדונו, קשר לו האלומה למעלה הימנו, אמרו לו, רשע, כל הדרך רץ בשבילה ולא נתת לה¹¹⁹.

יסוריו של רבי יהודה הנשיא על ידי מעשה באו, ועל ידי מעשה הלכו. שפעם אחת הוליכו עגל לשחיטה, ברח העגל והכניס ראשו תחת כנפי בגדו של רבי וגעה בכיה. אמר לו רבי: לך כי לך נוצרת. אמרו, הואיל ואינו מרחם, יבואו עליו יסורים. ועל ידי מעשה הלכו, שפעם אחת היתה שפחה של רבי מטאטאה את הבית, והיו בני חולדה נמצאים שם, וטאטאה אותם. אמר לה רבי: הניחי להם, שנאמר 'ורחמיו על כל מעשיו'¹²⁰. אמרו,

הואיל ומרחם, נרחם עליו¹²¹.

הכשר שבטבחים שותפו של עמלק¹²², והיינו שעיסוק בהריגת בעלי חיים גורם לאכזריות ולמידת עמלק¹²³.

צריך להיות רחמיו פרוסים על כל הנבראים, לא יבזם ולא יאבדם וכו', שכמו שהחכמה העליונה לא מבזה שום נמצא וכו', כן יהיו רחמי אדם על כל מעשיו יתברך¹²⁴.

ההיתר לשימוש בבעלי חיים לתועלת בני האדם

האדם נזר הבריאה — לפי השקפת תורת ישראל האדם הוא נזר הבריאה, וכל היקום, כולל בעלי החיים, ניתנו תחתיו לשמשו ולסייע לו.

דבר זה עולה מפסוקים אחדים במקרא: 'ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרמשת על הארץ'¹²⁵; 'ומוראכם וחתכם יהיה על כל חית הארץ, ועל כל עוף השמים, בכל אשר תרמש האדמה, ובכל דגי הים בידכם נתנו'¹²⁶; 'תמשילהו במעשי ידיך כל שתה תחת רגליו צנה ואלפים כלם וגם בהמות שדי צפור שמים ודגי הים עבר ארחות ימים'¹²⁷. והיינו שנתן הקב"ה לאדם כוח

[111] ישעיה מ יא; תהלים כב א. [112] ראה עמוס ג יב. [113] שמו"א יא ה ואילך. [114] מל"א יט יט-כא. [115] עמוס ז טו. [116] אברבנאל עמוס ז טו. [117] במדבר כב כג-לב. [118] דברים כד טו. [119] שמות רבא לא ז. [120] תהלים קמה ט. וראה רמ"א א"ח רכג ו, ורמ"א אבהע"ז ה יד, וביאור הגר"א ז-ט.

שם. [121] ב"מ פה א; ירושלמי כלאים ט ג; בראשית רבה לג ג; ילקוט שמעוני, תהלים רמו תתפח. [122] קידושין פב א. [123] ראה תויו"ט ותפא"י על המשנה סוף קידושין. [124] תומר דבורה פ"ג. [125] בראשית א כח. [126] בראשית ט ב. [127] תהלים ח ז-ט.

וממשלה בארץ, לעשות כרצונו בבהמות ובשרצים ובכל זוחלי עפר¹²⁸. וכן קבעו חז"ל, שכל בעלי החיים לא נבראו אלא לשמש את האדם¹²⁹.

באכילה, מימי נח ואילך. ברם, לעתיד לבוא, כשהאנושות תשתכלל ותגיע למדרגה גבוהה, תצא השאיפה הצפונה למשפטי בעלי החיים מנרתיקה כבוא העת¹³⁵.

אמנם רדיה זו מוסברת לא כרדיה בלי מצרים, אלא כהיתר המשתלב במערכת המוסרית הכללית של התורה, שכן אין ספק לכל איש משכיל והוגה דעות, שהרדיה האמורה בתורה, איננה מכוונת לרדיה של מושל עריץ המתעמר בעמו ובעבדיו, רק כדי להפיק חפצו הפרטי ושרירות לבו¹³⁰.

אדם הראשון ונח — לאדם הראשון לא הותר לאכול בשר¹³¹, אך הותר לו להשתמש בבעלי חיים לעבודה¹³², ורק אחרי המבול הותר לנח לאכול בעלי חיים¹³³. הסיבה לכך היא, שבראשית היווסדות האנושות נוצר המוסר הגבוה של זכויות בעלי חיים, ויש מי שכתב, שלא הותר לאדם לאכול מן החי בגלל האכזריות הכרוכה בהריגת בעלי חיים¹³⁴. אולם כשירדה האנושות מבחינה מוסרית ונשברו כליה, היה צורך להתיר בשר

טבעונות וצמחונות — יש מי שכתבו, שאין הטבעונות והצמחונות נוגדים במאומה את דרך התורה, שכן לא חייבה התורה לאכול בשר אלא כזית בליל הפסח בלבד, והפורש מבשר ומוצריו מטעמי בריאות או מטעמים אחרים אינו חוטא, וגם בשבתות וימים טובים אינו חייב לענגם בבשר דווקא¹³⁶, ורשאי כל אדם לכתחילה לנהוג באכילתו כפי הבנתו מבחינה בריאותית, ויכול להוסיף זהירות במאכלים¹³⁷, אמנם כהן בזמן שבית המקדש היה קיים לא יכול היה להיות צמחוני, כי היה צריך לאכול בשר קדשים¹³⁸; ויש מי שכתבו, שהצמחונות אסורה לפי השקפת התורה, שכן כל מה שלא אסרה תורה הרי הוא מותר, והמונע עצמו מכל דבר היתר הרי הוא חוטא¹³⁹, ואפילו להזיר עצמו מבשר כנדר כדי לקיים מצווה הוא דבר אסור¹⁴⁰; ועוד, שיש תקופות בשנה שיש חיוב לאכול

[128] רמב"ן עה"ת בראשית א כו. [129] סוף קידושין. וראה גם רמב"ן עה"ת דברים כב ו בעניין שילוח הקן: "שאינן רחמיו מגיעים בבעלי הנפש הבהמית למנוע אותנו מלעשות בהם צרכנו". [130] הראי"ה קוק, חזון הצמחונות והשלום, אות ב. [131] בראשית א כו. [132] סנהדרין נט ב. וראה שם, שאדם הראשון אכל בשר שירד מן השמים, ובתוס' סנהדרין נו ב ד"ה אכל כתבו, שהאיסור על אדם הראשון היה דווקא להמית ולאכול, אבל מתה מאליה — שריא. [133] בראשית ח ג. [134] ס' העיקרים מאמר שלישי, פט"ו. [135] ראה

בספרו של מרן הראי"ה קוק, חזון הצמחונות והשלום. וראה לכך מהנאמר בישעיה יא ו-ח, שגם חיות טורפות יאכלו רק תבן. אך מאידך, עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים מבשרו של ליתן — ב"ב עה א. וראה מה שכתב בנידון אאמור"ר בספרו חוקת הגר, קונט' התשובות סי' א. [136] עשה לך רב ח"ה סי' מז; חוקת הגר לאאמור"ר, קונט' התשובות סי' א. [137] הגרש"ו אויערבאך, הובאו דבריו בס' הליכות שלמה ח"ב פ"ט הע' 54. [138] חוקת הגר, שם. [139] רמב"ם דעות ג א. וראה באריכות במבוא ג. [140] שו"ת הר"י מיגאש סי' קפו, ובשו"ת

בשר, כגון בימים טובים¹⁴¹; ויש מי שהוסיף לאסור צמחונות מדין 'בחוקותיהם לא תלכו'¹⁴². חיים¹⁴⁶.

הצורך בכל בריה – כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא ברא דבר אחד לבטלה: ברא שבלול לכתית, ברא זכוב לצירעה, יתוש לנחש, ונחש לחפפית, וסממית לעקרב¹⁴³, והיינו שלכולם יש תפקיד וחשיבות עבור בני אדם¹⁴⁴.

השחיטה – החל משנת 1855 ועד ימינו מתנהל פולמוס חריף מצד אגודות שונות נגד השחיטה, בטענה שהן ההכנות לשחיטה והן השחיטה עצמה מהוות שיטה אכזרית להמתת בהמות ועופות. באותה שנה פנתה אגודת צער בעלי חיים בלונדון לערכאות בתביעה נגד הקהילה היהודית על דרך השחיטה, ואולם תביעתם נדחתה. במדינות שונות נעשו ניסיונות לחוקק חוקים האוסרים את השחיטה, וחכמי ישראל במדינות רבות בעולם נאבקו בכל כוחם נגד מגמות אלו. אמנם יש מדינות שבהם לא יכלו למנוע את רוע הגזירה, ונחקקו בהם חוקים האוסרים את השחיטה היהודית.

שימוש בעלי חיים לתועלת האדם – דבר זה מוכר היטב כבר משחר ההיסטוריה האנושית, כאשר בני אדם השתמשו לצרכים שונים בסוסים וחמורים, בגמלים וביימים, בבקר ובצאן, בעופות ובציפורים וכיו"ב.

מותר לגדל כלבים, חתולים, חולדות, וקופים, מפני שהם עשויים לנקר את הבית מן העכברים¹⁴⁵, וזו עוד דוגמא לשימוש בעלי חיים עבור האדם.

הגדילו לעשות בעניין זה הנאצים ימ"ש, אשר עוד בטרם עלותם לשלטון גרמו לחקיקת חוקים במדינות שונות בגרמניה נגד השחיטה היהודית. ביום 21.4.1933 יצא חוק בגרמניה האוסר את השחיטה הכשרה בכל רחבי המדינה, וחוקים דומים נחקקו במדינות רבות

יש מי שכתב, שמותר להשתמש בחיות מחמד לצורך ריפוי, כגון תרפיה במשחק עבור ילדים עם מגבלויות נפשיות, שכליות וגופניות, ודבר זה מותר אף עם חיות טמאות, וכמו כן יש מקום להתיר

Contemporary Responses, USA 1992; Kalechofsky R (ed), *Rabbis and Vegetarianism: An Evolving Tradition*, USA 1995; רנה לי, עגנון וצמחונות – עיונים ביצירותיו של ש"י עגנון מן ההיבט הצמחוני, תל-אביב, תשנ"ד. [143] שבת עז ב. וראה גם ירושלמי ברכות ט ב, בשינויים קלים. [144] ראה מהרש"א ח"א שם. [145] בק פ א. [146] הרב ש. אבינר, חוב' אסיא, סה-סו, תשנ"ט, עמ' 69 ואילך. וראה שם נימוקיו בנידון.

הרשב"א ח"ג סי' שיט. [141] רמב"ם יו"ט ו ח; מג"א סי' תקכט סק"ג. אמנם בשו"ת שאגת אריה סי' סה כתב, שבימינו אין שמחה בבשר, אך דעת רוב האחרונים שדין זה שייך גם בימינו – שע"ת או"ח סי' תקכט; יד אפרים יו"ד סי' א; שאילת ישורון ח"א סי' יט. [142] שאילת ישורון שם. וראה בהרחבה על יהדות וצמחונות בספרים – Schwartz RH, *Judaism and Vegetarianism* USA, 1988; Kalechofsky R (ed), *Judaism and Animal Rights – Classical and*

לאחר השחיטה אין אפשרות למדוד זרימת דם בעורק הלסת העליונה. תוך 5-6 שניות יורד לחץ הדם עד כדי כך, שמחזור הדם אינו מסוגל לספק דם לרקמות. לפיכך עולה מהאמור שמיד לאחר השחיטה אין עוד אספקת דם משמעותית למוח. הירידה הפתאומית בלחץ הדם ובזרימת הדם למוח גורמת לתגובת הלם מיד לאחר השחיטה. מיד לאחר השחיטה מופיעים שינויים משמעותיים ביותר בפעילות החשמלית של המוח, כפי שניתן לרשום בתרשים גלי המוח¹⁵⁴. לפיכך, בשעה שגירויי הכאב בעקבות השחיטה עשויים להגיע לקליפת המוח כבר אין הוא מסוגל להגיב עליהם, ועובדה זו גורמת לכך שאין הבהמה חשה כלל חווית כאב. תחושת הכאב המיידית אף היא מוקהת בגלל הדרישה ההלכתית להשתמש בסכין חדה וחלקה ביותר, וכן יש הסחת דעת הבהמה מהכאב עקב השכבתה על הארץ לפני השחיטה. בבהמה שוכבת יציאת הדם לאחר חתך השחיטה היא מהירה יותר מאשר בבהמה עומדת, אם ראשה נשמט וחוסם את זרימת הדם מאזור השחיטה, וכתוצאה מכך הירידה באספקת החמצן והדם למוח מהירה יותר בתנוחת השכיבה¹⁵⁵.

שנכבשו על ידי הנאצים. הנימוק העיקרי שלהם היה "צער בעלי חיים" (!). גזרות אלו הביאו לדיונים הלכתיים נרחבים בין גדולי ישראל באותה תקופה¹⁴⁷.

בתקופת מאה השנים האחרונות נערכו מחקרים מדעיים, שהוכיחו לא רק שאין השחיטה שיטה אכזרית להמתת בעלי חיים, אלא שהיא אחת משיטות ההמתה הטובות ביותר, הן מבחינת מניעת צער בעלי חיים, והן מבחינת טיב הבשר וההגינה שלו¹⁴⁸.

במהלך השחיטה מבוצע חיתוך חלק ומהיר של קנה נשימה, הוושט, העצב התועה¹⁴⁹, עורקי הצוואר והוורידים. מתוך כל העבודות האלו עולה הסיכום הבא מבחינה רפואית¹⁵⁰:

עיקר אספקת הדם אל המוח במעלי הגירה נעשית דרך עורק הלסת העליונה הפנימי¹⁵¹, המקבל את מרבית הדם מעורק הראש המשותף¹⁵², ורק חלק קטן מהדם מגיע למוח דרך העורקים החולייתיים¹⁵³. מיד לאחר השחיטה ישנה ירידה פתאומית ומהירה בלחץ הדם, והשינוי הראשוני הוא באזור עורק הלסת העליונה, כך שמיד

ישראל מאיר לוינגר, ציריך, 1961. כל העבודות הללו נכתבו בשפה הגרמנית. ישנן גם עבודות בנידון בשפה האנגלית. וראה עוד ביבליוגרפיה נרחבת על מחקרים בנידון בספר עדות נאמנה ח"א, תשל"ה; ח"ב תשל"ו. [149] vagus nerve. [150] סוכם על ידי הרב ד"ר ישראל מאיר לוינגר בעדות נאמנה שם, ובספרו מזון כשר מן החי, עמ' 267 ואילך. [151] internal maxillary artery. [152] carotid artery common. [153] vertebral artery. [154] electro-encephalogram = EEG. [155] וראה בשו"ת

[147] ראה בהרחבה על בעית השחיטה בימי השלטון הנאצי – ז. וורהפטיג, תורה שבעל פה, ה, תשכ"ג, עמ' קנא ואילך; י. שפרן, סיני, סד, תשכ"ט, עמ' קצ ואילך; עדות נאמנה ח"א; י.ת. באומל, סיני, צא, תשמ"ב, עמ' קנו ואילך; י. אבינרי, סיני, צב, תשמ"ג, עמ' קפד ואילך; השואה במקורות רבניים, עמ' 12 ואילך, ועמ' 57 ואילך. [148] בין המחקרים וההוכחות המדעיות לכך יש לציין את ספרו של ד"ר יצחק דמבו, 1896; מחקריו של ד"ר יעקב לוי, ברלין, 1927-29; ד"ר ש. ליבען, פראג, 1927-30; ד"ר

ביחס להכנות לשחיטה – בעבר היו קושרים את רגלי הבהמה ומפילים אותה בכוח ארצה, ואז שוחטים אותה כשהיא שוכבת. לאור תלונות על צער בעלי חיים ואכזריות הכרוכה בשחיטה זו פותחו שיטות מכניות שונות המונעות את הסבל של הבהמה, כגון תא שהבהמה מוכנסת לתוכו, והוא מסתובב ומביא את הבהמה למצב של שכיבה ללא צורך להפילה בכוח, או הרמת הבהמה באוויר ושחיטתה במצב תלוי ועוד.

כדי למנוע צער. מצד ההלכה יש להימנע לכתחילה מפעולות הנעשות לאחר השחיטה כדי לקרב את מות הבהמה, כגון לשבור את מפרקתה או לתחוב סכין בליבה, מפני שפעולות כאלו גורמות להבליע את הדם באיברים¹⁵⁷. אכן, אם כבר יצא הדם בזינוק הראשון – יש אומרים שאין איסור לעשות פעולות כאלו לאחר זמן¹⁵⁸, ויש מי שכתב, שימתינו שלושים שניות¹⁵⁹; ויש מי שאוסרים גם לאחר זמן¹⁶⁰.

ה. פרטי דינים

גדרי איסור צער בעלי חיים

האיסור מן התורה או מדרבנן – נחלקו תנאים¹⁶¹ והפוסקים אם איסור צער בעלי חיים הוא מן התורה או מדרבנן – יש אומרים, שאיסור צער בעלי חיים הוא מן התורה¹⁶²; ויש אומרים שאיסור צער

בכמה מדינות יש דרישה חוקית להמם את הבהמות בהלם חשמלי לפני השחיטה, אך דרך זו איננה מקובלת על פי ההלכה¹⁵⁶, ומכל מקום אין היא נחוצה כלל, ויתכן אף שהיא מוסיפה כאב.

בכמה מדינות אירופאיות יש דרישה חוקית לירות בבהמה מיד לאחר השחיטה

סיבות הועלו על ידי הפוסקים לאסור את ההימום: גורם לבהמה להיות מסוכנת, חשש טריפה של נפולה וריסוק איברים, שינוי מראה, ועוד. בעת מלחמת העולם השנייה, כשהנאצים גזרו נגד השחיטה, נידונה שאלה זו במיוחד, ושנים מגדולי הדור ההוא התירו את ההימום באותו זמן – הגר"ע גרודזינסקי והגר"ל צירלסון – ראה שו"ת מקדשי השם ח"א סי' כו-כח; שו"ת שרידי אש ח"א עמ' ריט. אמנם היו מהרבנים באותה תקופה שאסרו את ההימום אפילו באותם תנאים – ראה תשובת הגר"י טייטלבוים מסאטמאר בשו"ת מקדשי השם ח"ב סי' לג; שו"ת משמיע שלום, בהקדמה. וראה עוד בשו"ת מהר"י שטייף סי' קל. [157] רמ"א יו"ד סו ג. [158] ט"ז שם סק"ב. [159] שו"ת תשובות והנהגות ח"א סי' תיד. [160] ראה דרכ"ת שם סקכ"ח; שו"ת תשובות והנהגות ח"ד סי' קפ. [161] ב"מ לב ב. [162] הרי"ף

הר צבי חיו"ד סי' יא, שחברת 'צער בעלי חיים' דרשה שישחטו את הבהמות כשהן עומדות, והשוחט ישחט כשהוא עומד מתחת לצוואר והצוואר למעלה. ותשובתו של הגר"פ פרנק לא שלימה שם, ולא ברור אם הסכים להתיר דרך שחיטה זו. וראה מה שכתב בנידון בשו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' יג. אכן, כאמור לעיל, יש עדיפות מבחינת הקהיית תחושת הכאב בשחיטה במצב של שכיבה. [156] ראה שו"ת שרידי אש ח"א בשער בספר, עמ' ו ואילך; שו"ת יד רמה (פוקס) חיו"ד סי' עו; הגר"י טייטלבוים מסאטמאר, הובאו דבריו בשו"ת מקדשי השם ח"ב סי' לג; עדות נאמנה ח"א; שו"ת הגר"א הרצוג חיו"ד סי' ח; שו"ת משפטי עזיאל חיו"ד סי' א; הרב ש. הלוי, מזכרת לזכר הגר"א הרצוג, תשכ"ב, עמ' 225 ואילך; שו"ת דברי חכמים חיו"ד סי' א; שו"ת מנחת יצחק ח"ב סי' כו; שערי הלכה ומנהג ח"ג סי' ב; שערי משה לאאמור"ר ח"ב סי' נט. מספר

בעלי חיים הוא מדרבנן¹⁶³.

הוא לא תחסם שור בדישו¹⁶⁷; יש שלמדו איסור צער בעלי חיים ממה שנאמר לבלעם על מה הכית את אתנך¹⁶⁸; יש מי שלמד זאת מהפסוק 'והוצאת להם מים מן הסלע והשקית את העדה ואת בעירם'¹⁶⁹, והיינו שנעשה נס גם בשביל הבהמה, כדי למנוע ממנה צער¹⁷⁰; ויש מי שלמד זאת מהפסוק 'ורחמיו על כל מעשיו'¹⁷¹.

מקור מן התורה לאיסור — לדעת הסבורים שאיסור צער בעלי חיים הוא מן התורה מצינו שהתקשו הפוסקים והמפרשים למצוא את המקור לכך¹⁶⁴. ואמנם מנו הפוסקים והמפרשים מספר מקורות:

יש אומרים, שהדבר נלמד מדיני פריקה¹⁶⁵, היינו ממה שחייבה התורה לסייע בפריקת משא מעל בעלי חיים, והיא מצות 'עזב תעזב עמו', למדנו שצריך למנוע מהם צער¹⁶⁶; יש אומרים, שהמקור

א, ובשו"ת יחוד דעת ח"ה סי' סד, שהביאו הרבה מהאחרונים הסבורים שלדעת הרמב"ם איסור צער בעלי חיים הוא מדרבנן. וראה עוד בפרמ"ג או"ח סי' תסח במשב"ז סק"ב. וראה מנ"ח מ' פ, שהביא סתירה בדעת הרמב"ם בין ה' שבת כה כו, לבין ה' רוצח יג ט. וכן דעת המרדכי ע"ז סי' תשצט, שצעב"ח מדרבנן. וראה בחי' הריטב"א ב"מ שם; שד"ח שם; פלפולא חריפתא ב"מ פ"ב סי' כט, הרפואה לאור ההלכה, כרך ב חלק ג, עמ' יא — רשימת נפקא מינות אם האיסור הוא מדאורייתא או מדרבנן. [164] ראה שיטמ"ק ב"מ לב ב — "מיהו לא ידענא צעב"ח מדאורייתא מהיכא". וראה בס' מנחת אשר בראשית סי' כא אות ד, שמנה י"א מקורות לכך. [165] שמות כג ה; שבת קכח ב; ב"מ לב ב. [166] רש"י שבת שם ד"ה צעב"ח; שיטמ"ק ב"מ לב א; לבוש או"ח שה יח. [167] דברים כה ד. ראב"ד בשיטמ"ק ב"מ לב ב ד"ה תדע; מאירי ב"מ שם; ספר השלמה סופ"ב דב"מ; מושב זקנים לבעלי התוס', עה"פ דברים שם. [168] במדבר כב לב. רמב"ם מו"נ ח"ג פי"ז; ס' חסידים סי' תרסו. [169] במדבר כ ח. [170] יום תרועה ר"ה כו א. [171] תהלים קמה ט. הגה' חת"ס שבת קנד ב, וב"מ לב ב. [172] שו"ת הרדב"ז ללשונות הרמב"ם סי' קסח. [173] ראה שיטמ"ק ב"מ שם בשם הריטב"א, אליבא דרש"י,

והגאונים, לפי דעת ריטב"א, שיטמ"ק ונימוק"י ב"מ לג א, כס"מ רוצח יג ט, מנ"ח מ' פ; הרמב"ם, לפי דעת כס"מ, אור שמח רוצח יג ט, ומנ"ח מ' פ (וראה ברמב"ם פיהמ"ש ביצה ג ד, ובמשנה תורה שבת כה כו, ובמו"נ ג יז, שמשמע מבואר שהרמב"ם סובר שצער בעלי חיים הוא מן התורה. וראה מה שכתב בנידון באור שמח שבת שם); מרדכי ב"מ פ"ב סי' רסג, וראה בחי' אנשי השם שם, אות מ; מאירי, ונימוק"י — ב"מ שם; רא"ש ב"מ פ"ב סי' כט; רבנו בחיי שמות כג ה; ס' חסידים סי' תרסו; ס' חרדים, מ"ע התלויים בוושט; ס' החינוך מ' תנא, ומ' תקנ; רמ"א חו"מ רעב ט; לבוש או"ח שה יח; מג"א סי' שה סקי"א; ביאור הגר"א חו"מ סי' רעב סק"א, סקי"ג, וסקט"ז; ארעא דרבנן אות תקלו (וכתב שם "וכן פסקו כל הפוסקים", אמנם לא דק בזה, וכמבואר בהערה הבאה); שו"ע הרב ה' עוברי דרכים וצער בעלי חיים סע' ח; קיצושו"ע קצא א. וכן משמע מס' יראים סי' רסז. אמנם ביראים סי' שנב משמע, שצעב"ח דרבנן, עיי"ש. [163] הרמב"ם, לפי דעת הפנ"י ב"מ לב ב ד"ה מדברי, והגר"א בהגה' הרא"ש ב"מ שם, וביאור הגר"א חו"מ סי' רעב סקי"א, ואור שמח שבת שם (וראה עוד במאמרו של הרב חפוטא, נועם, ד, עמ' ריח ואילך); עפרא דארעא בהגה' על ארעא דרבנן, ע' צער בע"ח אות עג. וראה באריכות בשד"ח מע' הצד"י סי'

שכתב, שהוא בגדר "רצון התורה", המהווה מקור לדינים שאינם מפורשים בכתוב¹⁷⁴.

להשיג אותה מבלי לגרום את הצער, אבל התועלת או הרווח הם מעצם גרימת הצער – הדבר אסור. לפיכך, מותר לצער בעלי חיים כדי להפיק מהם נוצות לכתיבה, אבל אסור לצער בעלי חיים בדרך של מלחמות ביניהם, כאשר הרווח נוצר ממכירת כרטיסים למופעים כאלה שהרווח הוא מעצם הצער של בעלי החיים.

אף שאיסור צער בעלי חיים אינו מפורש בתורה – יש מי שכתבו, שאין כוח בידי חכמים לעקרו אלא בשב ואל תעשה כמו כל איסור תורה¹⁷⁵; אך יש מן האחרונים שכתבו, שאמנם יש כוח בידי חכמים לעקור איסור זה אף בקום ועשה מכיוון שאינו מפורש בתורה¹⁷⁶.

הפוסקים הגדירו מספר צרכים ותשמישים של בני אדם, שבהם הותר צער בעלי חיים:

גדרי היתר – יסוד האיסור הוא דווקא כשמצערים בעלי חיים ללא כל תועלת לבני אדם, ובידו למנוע את הצער ולהביא את התועלת הדרושה לבני אדם גם ללא הצער, אבל כאשר הדבר נחוץ לצורכי בני אדם ולתשמישם, לא חל איסור צער בעלי חיים¹⁷⁷. ויש מי שהוסיף גם תנאי שמדובר בדרכים מקובלות ובמנהג בני אדם¹⁷⁸.

משום כבודם של בני אדם, כגון כבוד מלכים¹⁷⁹, כבוד האדם¹⁸⁰, זקן ואינו לפי כבודו¹⁸¹. בכל אלו לא מחוייבים בקום ועשה למנוע צער בעלי חיים.

משום ריווח ממון, או מניעת הפסד ממון¹⁸², אך יש חולקים וסבורים שלצורך ריווח ממון או מניעת הפסד ממון, אסור צער בעלי חיים¹⁸³.

כמו כן ההיתר לגרום צער לבעלי חיים לתועלת בני אדם הוא דווקא כאשר הצער הוא אמצעי להשגת התועלת, שלא ניתן

משום ענייני מצווה או מניעת תקלה

[182] שו"ת שבות יעקב ח"ג סי' עא; שו"ת חת"ס חיר"ד סי' שיב; שו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' קמה; שו"ת חלקת יעקב חח"מ סי' לד; שו"ת עטרת פז ח"א כרך ג, חח"מ סי' ט. וכן משמע משו"ת נובי"ת חיר"ד סי' קצב. ומסתבר שההיתר הוא דווקא כאשר ריווח הממון איננו מעצם הצער של בעלי החיים, שאם לא כן מותר יהא למכור כרטיסים לצורך ריווח כדי לחזות במלחמת שורים וכד'. [183] באה"ט יו"ד סי' כד סק"ח, בשם בית הלל; שו"ת יד הלוי חיר"ד סי' קצו; שו"ת אמרי שפר סי' לד; שו"ת בנין ציון ח"א סי' קח. וראה אור גדול על שבת כד א, שלדעתו שאלת היתר צער בעלי חיים להרווחת ממון היא

עיי"ש. [174] מנחת אשר, בראשית סי' כא אות ד, על פי החזו"א יו"ד סי' קמט. [175] תוס' ע"ז יג א ד"ה אמר; תוס' רבנו אלחנן, שם. [176] שו"ת בית אפרים חיר"ד סי' עה. [177] או"ה הארוך, סי' נט; שו"ת תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סי' קה; רמ"א אבהע"ז ה יד. וראה באוצה"פ שם סקפ"ז. וראה גם בשו"ת חת"ס ח"ה (ח"מ) סי' קפה. וראה רד"ק, יהושע יא ט. [178] שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד סי' צב. [179] ע"ז יג א, ובתוס' שם ד"ה אמר. [180] ראה שו"ת אגרות משה חח"מ ח"ב סי' מו. [181] דברים כב א; ב"מ ל א; חיד' הר"ן ונמוקי' ב"מ לב ב; שו"ת הרדב"ז ח"ה סי' קסח.

הלכתית, כגון השלכת השעיר לעזאזל¹⁸⁴, עריפת העגלה בנחל¹⁸⁵, כליאת בכור בהמה¹⁸⁶, עקירת קרניים עקומות המפריעות לשחיטה¹⁸⁷ וכיו"ב.

לצורך ריפוי בני אדם¹⁸⁸.

הגבלות בהיתר – יש מי שכתב, שאף אם הותר צער בעלי חיים לצורך שימוש בני אדם, לא הותר הדבר רק כדי למלאות תאוותיו¹⁸⁹.

מעשה בידיים – יש מי שחילק בין גרימת צער בידיים, שהוא אסור מן התורה, לבין צער שנגרם ממילא, שהוא אסור מדרבנן¹⁹⁰.

צער גדול וקטן – יש מי שחילקו בין צער גדול שהוא אסור מן התורה, לבין

צער קטן שאסור רק מדרבנן¹⁹¹.

שבבת – יש מי שכתבו, שבשבבת כולם סבורים שצער בעלי חיים הוא מן התורה מדין שביתת בהמתו¹⁹².

הכוונה – יש מי שכתב, שצער בעלי חיים אסור דווקא אם מתכווין לצער, אבל אם אינו מתכווין לכך – אין איסור¹⁹³, אך דחו דבריו וכתבו, שאיסור צער בעלי חיים הוא בכל מקרה גם אם אינו מתכווין לכך¹⁹⁴.

בהריגה – יש מי שכתבו, שגם בממית בעלי חיים יש איסור צער בעלי חיים¹⁹⁵; אך רוב הפוסקים סבורים, שהאיסור הוא דווקא לצער את בעלי החיים, אבל אין איסור להמיתם¹⁹⁶.

בשם הר"י מיגאש, שבשחיטה שייך איסור צער בעלי חיים, משמע שסובר שהאיסור חל גם בממית. ולשיטה זו צריך לומר שהיינו דווקא המתה שלא לצורך השתמשות בני אדם, אבל כל הנעשה לשימוש בני אדם – מותר, ולכן עצם השחיטה מותרת. [196] ס' האשכול הל' שחיטה סי' י ס"ג; יש"ש ב"ק פ"י סי' לז; ט"ז יו"ד סי' קטז סק"ו; שו"ת עבודת הגרשוני סי' יג; שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' פג, ונובי"ת חיו"ד סי' י; גליון מהרש"א על יו"ד סי' יז סק"ד; שו"ת פנים מאירות ח"א סי' עה; שד"ח מע' הצד"י כלל ב; שו"ת מהר"י אסאד חיו"ד סי' קסד; שו"ת חבלים בנעימים ח"א סי' מג; שו"ת שרידי אש ח"ג סי' ז; שו"ת הגרי"א הרצוג חיו"ד סי' ו אות א; שו"ת ציץ אליעזר חיו"ד סי' סח. המקור העיקרי לכך הוא חולין ז ב, במעשה רבי פנחס בן יאיר, אם כי משם משמע שיש איסור בל תשחית בהריגת בעלי חיים, עיי"ש. וראה בשו"ת תרומת הדשן ח"ב סי' קה, שהיה במקרה רבי פנחס בן יאיר גם איסור צער בעלי חיים, שכן החשש מהנוק של

מחלוקת ראשונים, עיי"ש. [184] ויקרא טז כב. [185] דברים כ ד. [186] שו"ת נובי"ק חיו"ד סי' פא-פג. ואף שחזר בו, לא היה זה בגלל איסור צער בעלי חיים. [187] שו"ת רב פעלים ח"א חיו"ד סי' א. [188] רמ"א אבהע"ז ה יד. והוא על פי או"ה סי' נט. וראה מה שכתב בנידון בשו"ת יד הלוי חיו"ד סי' קצו. וראה באוצה"פ שם סקפ"ז. [189] אפי זוטרי אבהע"ז סי' ה סקכ"ה. [190] אור שמח שבת כה כו. [191] ריטב"א ב"מ לב א; ר"ן ב"מ לג א; דרכי משה חו"מ סי' רעב סק"א; ח"י אנשי השם על המרדכי ב"מ לב ב; שו"ת שבות יעקב ח"ב סי' קי; מנ"ח מ' פ אות ט; שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' ז. [192] ראה פרמ"ג או"ח סי' שח בא"א סקס"ח; אור שמח שבת כה כו. [193] פרמ"ג יו"ד סי' כד בשפ"ד ס"ח. וראה בשו"ת יביע אומר ח"ד חאו"ח סי' מד אות ד. [194] דעת קדושים שם סי"ב; דברי שלום סי' נג. [195] שו"ת אמרי שפר סי' לד; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ת ח"ג סי' סה, בדעת החינוך. וראה בשיטמ"ק ב"מ לב ב,

בני אדם – יש אומרים, שאיסור צער בעלי חיים חל גם על בני אדם¹⁹⁷; ויש מי שכתבו, שאיסור זה איננו מתייחס לבני אדם¹⁹⁸. לשיטת הסוברים שאיסור צער בעלי חיים חל גם על אדם – יש אומרים, שהוא-הדין שהאיסור חל על גוי¹⁹⁹, ויש חולקים²⁰⁰.

סוגי בעלי חיים – יש מי שכתב, שאיסור צער בעלי חיים הוא דווקא בבעלי חיים שהם בני מלאכה לצורך בני אדם, ואפשר שאפילו כלב וחתול בכלל, לפי שגם המה בני תרבות ובעלי מלאכה²⁰¹, אבל איסור זה לא חל על בעלי חיים קטנים, ובוודאי לא על זבובים ופרעושים ושאר שקצים²⁰²; ויש מי שכתב, שהתורה חסה על צערם של כל

בעלי חיים, בין גדולים ובין קטנים²⁰³. ועוד יש מי שכתב, שאיסור צער בעלי חיים לא חל על בעלי חיים שמזיקים לאדם או לממונו, ואין אף מידת חסידות להימנע מהריגתם, ומכל מקום טוב שלא יהרגם בידיים ממש אלא על ידי הנחת דבר ההורגם, כי עשיית מעשה אכזרי בידיים עלול להרגיל את האדם לאכזריות²⁰⁴. יש מי שכתב, שאין איסור צער בעלי חיים בבריות שעדיין לא נפתחו עיניהם²⁰⁵.

אכזריות יתר – יש מי שכתבו, שגם במצבים שמגדרי איסור צער בעל חיים מותר לעשות מעשים מסויימים, אך אם הם מעשים אכזריים במיוחד, יש להימנע מלעשות זאת²⁰⁶.

הפרדות היה חשש רחוק שלא הצדיק את הצער הכרוך בעיקרון, עיי"ש. [197] שו"ת הרשב"א ח"א סי' רנב וסי' רנו-רנז; דרישה חו"מ סי' רעב סקט"ו, וסמ"ע חו"מ סי' רעב סק"ג; ט"ז חו"מ סי' רעב סק"ט; ברכ"י יו"ד סי' שעב סק"ב; מקנה לאברהם אות רפו; שו"ת תשובה מאהבה ח"א סי' נג; מנ"ח מ' פ; שו"ת בצל החכמה ח"ד סי' קכה; שו"ת משנה הלכות ח"י סי' רפה; יחווה דעת ח"ה סי' סה; דברי חכמים חיו"ד סי' א; שו"ת עטרת פז ח"א כרך ג חו"מ סי' ט. וכן משמע מהפוסקים שכללו חיוב 'עזב תעזב עמו' גם לגבי בני אדם – רמב"ם סהמ"צ מ"ע רג, ול"ת רע (וראה מו"נ ג מח); ס' החינוך מ' פ, ומ' תקמ-תקמא. וראה עוד בשו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' כט, בשם הגרצ"פ פרנק. [198] כנה"ג חו"מ סי' רעב בהג"ט אות א; שו"ת חות יאיר סי' קצא; שו"ת דברי מלכיאל ח"ו סי' עח; שו"ת שערי דיעה ח"ב סי' יא. וכן משמע משו"ת רדב"ז ח"א סי' תשכח, שאין דין פריקה וטעינה בבני אדם, וראה מה שכתב בזה בברכ"י יו"ד שם. וראה עוד בשאלה זו בשד"ח מע' צד"י כלל ג; ס' הרפואה לאור ההלכה כרך ב חלק ג, עמ' לו ואילך; שו"ת תשובות והנהגות ח"ד סי' שיד; הרב י. רוזנפלד,

תחומין, כה, תשס"ה, עמ' 401 ואילך. [199] שו"ת דברי מלכיאל שם; שו"ת בצל החכמה שם. [200] קובץ שיעורים פסחים סי' צב. [201] שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' קי. וראה משנה ב"ק ה' ז, שעניין פריקה ועניין חסימה אף שכתוב שור, ה"ה כל בהמה חיה ועוף, ולפיכך כיוון שלומדים צעב"ח מפריקה או מחסימה, הוא-הדין שחל איסור צעב"ח על כל אלו. [202] שו"ת שאילת יעבץ שם; שו"ת תשובות והנהגות ח"ב סי' תשכו. וראה ס' חסידיים סי' תתלא. [203] שו"ת משנה הלכות ח"ד סי' רלט. אמנם בשו"ת שאילת יעבץ שם והביא, שהאריז"ל לא רצה להרוג אפילו כינים וזבובים, אך זה מדין גלגול נשמות ולא מדין צער בעלי חיים. [204] שו"ת אגרות משה חו"מ ח"ב סי' מז. ופלא שלא הזכיר תשובת השאילת יעבץ (הע' 202 לעיל), וגם לא דן מצד שאין איסור צעב"ח בהריגה – ראה לעיל הע' 196. [205] שו"ת הגרי"א הרצוג חיו"ד סי' ו אות א. [206] שו"ת תרומת הדשן, פסקים וכתבים סי' קה; רמ"א אבהע"ז ה' יד; שו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' קמה; שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' ז. וראה עוד בשו"ת אגרות משה חו"מ ח"ב סי' מז.

צער בעלי חיים במקום רפואה

כללי – כל דבר הצריך לרפואה, אין בו משום איסור צער בעלי חיים²⁰⁷, ואפילו לצורך חולה שאין בו סכנה²⁰⁸.

ניסויים בבעלי חיים – יש מי שהסתפק אם מותר לעשות ניסיונות על בעלי חיים, כיוון שזה רק ספק תועלת²⁰⁹, אך רוב ככל הפוסקים מתירים דבר זה, על פי הגדרים השונים של האיסור, הרפואה היא מצווה, ולצורך מצווה אין איסור צער בעלי חיים; אין איסור צער בעלי חיים כשהדבר נעשה לצורכם של בני אדם ולשימושם, ואם הותר איסור צער בעלי חיים משום כבודם של בני אדם ומשום ריווח ממון, כל שכן שמותר לצורך רפואה; כאשר התועלת היא לרבים, בוודאי נדחה איסור זה²¹⁰. ובוודאי אם הניסויים נעשים בדרך של מיעוט צער ככל האפשר, שאז בצער קל יש הסבורים שאין איסור, ובפרט אם עושים ניסויים על בעלי חיים נמוכים שאינם בכלל האיסור²¹¹, בוודאי שהדבר מותר²¹².

יש מי שכתב, שאף על פי שמעיקר הדין מותרים ניסויים בבעלי חיים לצורכי רפואה, מכל מקום ממידת חסידות להינצל

מאכזריות, יש להימנע מכך²¹³; ויש מי שדחה דברים אלו, וסובר שאין כאן מידת חסידות, שמידת חסידות היא במקום שנוגע רק לעצמו, ורשאי אדם להחמיר על עצמו, אבל לא במקום שנוגע לאחרים, ואין סברה לומר שצער בעלי חיים עדיף על צער החולים, שאולי ניתן לעזור להם²¹⁴.

הפחתת כאב וצער – בכל מקרה יש למעט ככל האפשר בצערם של בעלי החיים, כגון על ידי הרדמה נאותה, ובגמר הניסוי, אם אין הוא עוד זקוק להם והם בצער, יש להמית את בעלי החיים בדרך מהירה ככל האפשר²¹⁵.

צער בעלי חיים בהלכות שונות

עניינים כלליים

כללי – אכזריות כלפי בעלי חיים ללא כל מטרה, או למטרות ספורט ותענוג גרידא – אסורה²¹⁶. וכן אסור להכות ולצער בעלי חיים כדי לשכך חמתו²¹⁷. לעומת זאת, גרימת צער לבעלי חיים לצורך שימוש ותועלת לבני אדם – מותר²¹⁸, ובלבד שהדבר נעשה תוך כדי הפחתה בצער ככל האפשר. לפיכך, מותר

קכה; Rabbi Jacobovits I, *J Jewish Stud* 7:207, 1956. [211] ראה לעיל הע' 202 ואילך. [212] א. שטינברג, אסיא, א, תשל"ו, עמ' 263 ואילך. [213] שו"ת חלקת יעקב שם. [214] שו"ת שרידי אש, שם. [215] ראה שו"ת ציץ אליעזר חי"ד סי' סח. וראה לעיל הע' 196, שלדעת רוב הפוסקים אין איסור צעב"ח בהמתתם. [216] ראה להלן. [217] שו"ת אגרות משה חאבה"ע ח"ד סי' צב. [218] ראה לעיל הע' 177 ואילך.

[207] או"ה כלל נט דין לו; רמ"א אבה"ע"ז ה יד; שו"ת עבודת הגרשוני סי' יג. [208] או"ה שם. [209] שו"ת אמרי שפר סי' לד. [210] שו"ת עבודת הגרשוני סי' יג; שו"ת שבות יעקב ח"ג סי' עא; שו"ת בנין ציון ח"א סי' קח; שו"ת חלקת יעקב ח"א סי' ל; שו"ת שרידי אש ח"ג סי' ז; שו"ת אמרי צבי סי' פה; הרב חפוטא, נועם, ד, עמ' ריח ואילך; הרב נ.צ. פרידמן, נועם, ה, עמ' קפח ואילך; שו"ת ציץ אליעזר חי"ד סי' סח. וראה עוד בשו"ת קנין תורה בהלכה חי"ד סי'

לשתיה²²⁵.

אין אדם רשאי לקנות בעלי חיים אלא אם כן התקין להם מזונות²²⁶. וחייב אדם המחזיק בעלי חיים בביתו לדאוג להאכילם, ולכן המגדל כלב בביתו לצורך שמירה וכד', יקפיד להאכילו²²⁷, וכן מי שקונה תרנגולים לכפרות, ומשהה אותם מספר ימים, חייב לתת לפניהם אוכל²²⁸.

"תבלה ותחדש" – המנהג לומר למי שלובש בגד חדש "תבלה ותתחדש". יש מי שכתב, שאין לומר כן על מנעלים או בגדים הנעשים מעור של בהמה, שכן לצורך זה היו צריכים להמית בהמה אחרת תחילה שיחדש ממנה בגד אחר, וכתוב 'ורחמיו על כל מעשיו', ואמנם "הנה הטעם חלוש מאד, ואינו נראה, מכל מקום רבים מקפידים על זה שלא לאמרו"²²⁹.

יעבץ שם; נשמת אדם כלל ה סק"א. וראה עוד בב"י, ט"ז, מג"א ופרמ"ג או"ח קסז ז; שו"ת כתב סופר חאו"ח סי' לב. וראה בס' שבת שבתון ספ"ג סקפ"ב, מה שהביא בשם הנצי"ב. [224] מג"א סי' קסז סק"ח, בשם ס' חסידים. וכן מבואר במעשה רבקה ואליעזר עבד אברהם, שהשקתה קודם את אליעזר ואחר כך את הגמלים – בראשית כד יח-יט, וכן בעניין השקיית בני ישראל במדבר – במדבר כ ח. וראה עוד בתו"ת במדבר פ"ב אות י; תורת הטור לאאמור"ר אות תקלב. [225] שו"ת כתב סופר חאו"ח סי' לב. וראה שם הסברו בעניין רבקה ואליעזר. וראה עוד בס' יפה ללב קסז יב. [226] ירושלמי כתובות ד ח; יבמות טו ג. וראה משך חכמה בראשית א יא. [227] ראה בברכ"י סי' קסז סק"ח; יד אפרים יו"ד סי' קטז; ילקוט יוסף, הלכות הימים הנוראים, דיני ערב יוהכ"פ ס"ט. [228] ילקוט יוסף שם. [229] רמ"א או"ח רכג

לשחוט בעלי חיים לצורך אכילה, מותר להשתמש בבעלי חיים לצורך עבודה, ומותר למרוט נוצות ולגוז שיער של בעלי חיים לשימוש בבגדים ובכלי מיטה.

אכילה ושתיה – אסור לאדם שיאכל קודם שיתן מאכל לבהמתו²¹⁹, והוא-הדין בחיה ובעוף, בין טהורים ובין טמאים²²⁰. אמנם לעניין כלבים וחתולים יש מי שכתב, שמעיקר הדין אין חיוב להקדים להם מאכל, אבל מידת חסידות שיעשה כן²²¹. דין זה נכון גם בשבת וביום-טוב²²².

נחלקו הפוסקים, אם האיסור הוא אכילה דווקא, או אפילו טעימה²²³.

ולעניין שתיה – יש מי שכתב, שהאדם קודם לבעלי החיים²²⁴; ויש מי שכתב, שאין סברה לחלק בין אכילה

[219] ברכות מ א; גיטין סב א; רמב"ם עבדים ט ח; סמ"ג עשין פז; חיי אדם מה א; מג"א סי' קסח סק"ח. וראה בס' חרדים מ"ע התלויים בושט, ובמעשה החמור שמביא מהאריז"ל, עיי"ש. ואם האיסור הוא מן התורה או רק מידת חסידות – ראה מג"א סי' רעא סק"ב ובמחצית השקל שם; אבן האול על הרמב"ם שם. [220] שו"ת שבות יעקב ח"ג סי' יג. [221] שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' יז (הובא בשע"ת או"ח סי' קסז סק"ב). [222] ראה שד"ח מע' האל"ף, כלל יח, אות ק; שו"ת משברי ים לאאמור"ר סי' יג; שו"ת חמדת צבי ח"א סי' יג. וראה בפירוש אברבנאל עמוס ז טו – ולפי שרועי ישראל ומנהיגיו כולם רועי צאן כמו שנראה מן האבות וממשה ודוד, וזה להיות האמנות ההיא דומה להנהגת העם. וראה בשו"ת כתב סופר חאו"ח סי' לב, שנסתפק בזה. [223] ראה שו"ת שבות יעקב שם; שו"ת שאילת

מנהג זה הוא אפילו בבהמה טמאה²³⁰.

צייד — אם הצייד נעשה לשם תענוג וספורט בלבד, הרי הוא אסור משום אכזריות, ומשום סיכון עצמי, ומשום כל תשחית, ומשום מושב ליצים, ומשום ביטול זמן, ומשום 'ובחקותיהם לא תלכו', והוא אומנות של נמרוד ועשו ולא של בני ישראל; מכל מקום מותר הצייד רק לצורך פרנסה, או לצורך הגנה עצמית²³¹.

אכן, בדרך כלל אין איסור צער בעלי חיים בצייד, משום שממיתים את בעלי החיים, ואין איסור צער בעלי חיים במיתתם²³².

שעשוע וספורט — אסור לגרום צער לבעלי חיים לצורך ספורט ושעשוע, ולפיכך מלחמת שוורים וכיוצא"ב אסורה מן התורה. יתר על כן, אסור ללכת לאיצטדיון לחזות במלחמות שוורים, ויש בכך משום סיוע לעוברי עבירה²³³.

בענייני אורח חיים

שבת — אסור לעשות בשבת שום

מלאכה שאיסורה מן התורה או מדרכני כדי למנוע צער בעלי חיים²³⁴, אך חכמים התירו פעולות שונות בשבת האסורות משום טרחה יתירה, ביטול כלי מהיכנו, אמירה לגוי, ואיסור מוקצה²³⁵, כדי למנוע צער מבעלי חיים:

מותר ליתן מרדעת על החמור מפני הצינה; מותר לתלות כלי בצוואר העגלים והסייחים ואוכל בתוכו, מפני שצווארן קטן ומצטערים לאכול על גבי הקרקע²³⁶.

מותר להסיר גלדי המכה מבהמה לפני שהיא התרפאה; מותר להריץ את הבהמה בחצר אם אכלה כרשינים הרבה ומצטערת, והריצה מרפה את מעיה ומשלשלת; ואם אחזה דם, יכול להעמידה במים כדי שתצטנן²³⁷.

בהמה שנפלה לאמת המים בשבת, אם המים עמוקים ומפני כך אינו יכול לפרנסה במקומה, מביא כרים וכסתות ומניח תחתיה, ואם עלתה עלתה, ואף על פי שבכך מבטל כלי מהיכנו²³⁸. יש מי שכתב, שמכל מקום אסור לטלטל את

ו. [230] מ"ב שם סקב"ה. [231] שו"ת מהר"ם רוטנברג (בלאך) סי' כו; שו"ת אור זרוע הל' שבת סי' פג אות יז; רמ"א אור"ח שטו ב; שו"ת נובי"ת חיו"ד סי' י; גבעת שאול, פ"י וישב (ורשא תרס"ב, מד ע"א); פחד יצחק ע' צידה; שו"ת שמש צדקה חיו"ד סי' נו; אוצר המכתבים ח"א סי' שיו סק"ט. וראה רש"י ע"ז יח ב ד"ה קיניגון. [232] שו"ת נובי"ת שם; שו"ת שמש צדקה שם. וראה דעת תורה יו"ד סי' כח אות טו, מה שכתב בנידון. וראה עוד דרכ"ת יו"ד סי' קיז סקמ"ד; נ. רקובר, הגנת החי (צייד חיות), סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי, חוב' מ, תשל"ו. על הצייד מבחינה היסטורית-יהודית והלכתית — ראה נ. רקובר,

קורות, ז, חוב' ג-ד, כסלו, תשל"ז. סיכום דיני צידה בשבת — ראה בס' שמירת שבת כהלכתה פכ"ז סע' לא-מה. [233] שו"ת יחיה דעת ח"ג סי' סו. [234] מ"ב סי' שלב סק"ו. [235] אמנם נחלקו הפוסקים אם מותר לטלטל מוקצה משום צער בעלי חיים — ראה מ"ב סי' שה סק"ע; חו"א אור"ח סי' נב סקט"ז; שו"ת הר צבי אור"ח סי' רה; שמירת שבת כהלכתה פכ"ז הע' צח. [236] שבת נג ב; רמב"ם שבת כ יג; טושו"ע אור"ח שה ח-ט. [237] שבת נג ב; רמב"ם שבת כא ל; טושו"ע אור"ח שלב ב ד. [238] שבת קכח ב; רמב"ם שבת כה כו; טושו"ע אור"ח שה יט.

בו משום צער בעלי חיים לציפורים, כגון בשמש חזקה – אם אפשר, יפרוס וילון כנגד הכלוב, ואם אי אפשר, מותר לטלטלו מחמה לצל²⁴⁶.

יש מי שכתב, שמותר להריץ ולהכות בסוסים לאותם הנחפזים בערב שבת להקדים ביאתם, אף כשהחשש הוא רק באיסור דרבנן²⁴⁷.

רפואת בעלי חיים בשבת – לצורך רפואתה של בהמה אין עושים כל מלאכה בשבת, אפילו יש בה רק איסור דרבנן²⁴⁸, אולם איסור שאינו נובע ממלאכת שבת, אלא שחכמים גזרו שלא לעשותו לצורך רפואת אדם, מותר לעשות לצורך רפואת בעלי חיים²⁴⁹. לפיכך מותר להאכיל את הבהמה תרופות, להזריק לה זריקות תוך-שריריות, לטלטל מוקצה בשבילה, או לשים משחה על פצעה, אך יזהר שלא למרוח את המשחה²⁵⁰. ומכל מקום משום צער בעלי חיים מותר לומר לגוי לעשות אפילו איסורי תורה, כאשר הבהמה חולה או מצטערת²⁵¹.

בעלי החיים ולהעלותם בידיים, אף שגם איסור מוקצה של בעלי חיים הוא איסור מדרבנן, כי יש דברים שחכמים העמידו אפילו במקום כרת²³⁹; ויש מי שכתבו, שמותר להעלות את בעלי החיים גם בידיים משום צער בעלי חיים²⁴⁰.

מותר להוריד מהבהמה משא כבד משום צער בעלי חיים²⁴¹.

מי שעלה באיסור על גבי בהמה, ירד משום צער בעלי חיים²⁴².

מותר לתת אוכל לפני בהמה ועופות שמזונותם עליך²⁴³, ומותר לתת מזון לפני כל בעל חיים שאינו מוצא לו מזון והוא רעב²⁴⁴.

מותר להוציא כלאחר יד תרנגולת שמתה בשבת מתוך הלול, משום צער בעלי חיים, שהנבלה עלולה לגרום מחלות או מוות לשאר התרנגולות²⁴⁵.

כלוב של ציפורים שנמצא במקום שיש

שמירת שבת כהלכתה פכ"ז סע' כה-כו. [245] שו"ת מנחת יצחק, ליקוטי תשובות, סי' לו. [246] שו"ת יביע אומר ח"ה חאו"ח סוסי' כו; שמירת שבת כהלכתה פכ"ז ס"ל. [247] דעת קדושים יו"ד סי' כד סי"ב. וראה בגידולי הקודש שם, שהקשה מדוע לא יבוא איסור צעב"ח וידחה איסור דרבנן, כמו ביטול כלי מהיכנו – ראה לעיל הע' 238. [248] מ"ב סי' שלב סק"ו. [249] מ"ב שם סק"ה. [250] שמירת שבת כהלכתה פכ"ז סנ"ה. [251] שמירת שבת שם סנ"ו, וכפי שמשמע מחיי אדם נט בנ"א סי' א, ומ"ב סי' שלב סק"ט. וראה מה שכתב בנידון בשו"ת משפטי עזריאל מהדר"ת חאו"ח סי' נ אות ב; שו"ת ציץ אליעזר ח"ב סי' ג אות ד.

[239] מג"א סי' שה סק"א, בדעת הרמב"ם. [240] מ"ב שם סק"ע, בשם פוסקים. וראה עוד בשו"ת אורח משפט סי' נה. [241] שבת קנ"ד ב; רמב"ם שבת כא ט; טושו"ע או"ח שה יח. וראה מ"ב סי' רטו סק"ד, וסי' שה סק"ה. וראה בס' שמירת שבת כהלכתה פכ"ז הע' נח, בשם הגר"ש אויערבאך, שהדבר מותר גם אם מנענע הבהמה בשעת מעשה. [242] רמב"ם וטושו"ע שם. [243] שבת קנ"ה ב; רמב"ם שבת כא לה; טושו"ע או"ח שכ"ד יא. וראה שבת יט א, שנותנים מזונות בשבת לפני הכלב בחצר, אף על פי שהוא יכול לצאת עם האוכל מחוץ לחצר. [244] ערוה"ש או"ח שכ"ד ב. וראה פרטי דינים בדרך האכלת בעלי חיים שונים בשבת בס'

דרך אחרת היא לחלוב את הבהמות על גבי קרקע לאיבוד, או לתוך כלי מאוס, שהחלב לא יהא ראוי לשתיה²⁵⁸.

דרך נוספת היא לחלוב בעזרת מכונת חליבה, אשר מחוברת לשעון שמכונן מבעוד יום להפעיל ולהפסיק את פעולתה²⁵⁹. יש מי שכתב, שצריך לחבר את המכונה לעטיני הבהמה בזמן שהמכונה איננה פועלת²⁶⁰; ויש מי שכתב, שמותר לחבר את המכונה גם כשהיא מופעלת, באופן שהחלב הראשון ילך לאיבוד, ואחר כך יצנו כלי לקבל את החלב²⁶¹.

יום-טוב — משום צער בעלי חיים התירו הערמה שאינה ניכרת, היינו במקרה שאותו ואת בנו נפלו לבור ביום-טוב, מעלה את הראשון על מנת לשוחטו ואינו שוחטו, וחוזר ומערים ומעלה את השני על מנת לשוחטו, ואחר כך שוחט איזה מהם שרצה, שאסור לשחוט את שניהם באותו יום²⁶².

חליבה — בהמה שלא חולבים אותה זמן ארוך הרי היא מצטערת וסובלת מעודף החלב שבדדיה. מאידך איסור חליבה בשבת לדעת רוב הפוסקים הוא מן התורה²⁵². לפיכך מצינו כמה עצות בפוסקים כיצד לנהוג בעניין חליבה בשבת:

דרך אחת היא לומר לנכרי לחלוב את בהמתן של ישראל, ובוזה מצינו מספר שיטות — יש אומרים, שמשום צער בעלי חיים מותר לומר לנכרי לחלוב בהמתו של ישראל בשבת, שאיסור שבות של אמירה לנכרי בשבת נדחה מפני איסור צער בעלי חיים שהוא מן התורה²⁵³, וכך הוא מנהג העולם²⁵⁴; יש אומרים, שהדבר מותר רק אם אומר לנכרי לחלוב ולקחת את החלב לעצמו, שאז הוא טורח בשביל עצמו, ואחר כך יקנה החלב מהנכרי בדבר מועט, שלא ייראה כעושה לצורך ישראל²⁵⁵; יש אומרים, שהדבר מותר דווקא אם אמר לנכרי מערב שבת שיקח החלב לעצמו²⁵⁶; ויש מי שאסר אפילו בדרך זאת²⁵⁷.

אחיעזר ח"ג סוסי' לד; חזו"א או"ח סי' נו סק"ד, ואיגרות החזו"א ח"א איג' צה; שו"ת משפטי עוזיאל ח"א חאו"ח סי' י-יא; שם מהדר"ת חאו"ח סי' מז-נ; קונטרס החליבה בס' קצות השולחן ח"ו; תשובת הראי"ה קוק, הובאה בתחומין, א, תשמ"מ, עמ' 6-7; שו"ת יביע אומר ח"ט חאו"ח סי' ל. [259] חזו"א או"ח סי' לח סק"ד; אגרות החזו"א ח"ב באגרות לגר"ע איג' יג. [260] שמירת שבת כהלכתה פכ"ז סע' מח, והע' קנט. וראה עוד בס' שולחן שלמה סי' שה סק"ז (ח-ט). [261] שו"ת יביע אומר ח"ט חאו"ח סי' ל אות י. [262] שבת קיז ב, ביצה לו א, מחלוקת; רמב"ם יו"ט ב ד; טוש"ע או"ח תצח י. אך אין זה כלל קבוע, כמבואר בביצה כו א,

[252] שבת צה א; רמב"ם שבת ח ז. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך ז, ע' דש, עמ' תשנט ואילך, במחלוקת הראשונים בגדרי האיסור. וראה עוד בשו"ת ציץ אליעזר ח"ב סי' כג. [253] שו"ת מהר"ם בר"ב (דפוס לבוב) סי' שנ; רא"ש שבת פי"ח סי' ג, בשם מהר"ם מרוטנברג; טוש"ע או"ח שה כ. [254] מג"א שם. [255] מרדכי סוף שבת; טוש"ע שם, בשם י"א. וראה ביאור הגר"א שם סק"ז; שו"ע הרב שם סכ"ט. [256] תשובות הגאונים בשערי תשובה סי' רכא; שבלי הלקט השלם סי' קכג, בשם גאון. [257] שבלי הלקט, שם. וראה עוד בשו"ת ציץ אליעזר ח"ב סי' ג; שמירת שבת כהלכתה פ"ל סכ"ח. [258] ראה בנידון בשו"ת

מסירים זבובים הניתלים בבהמה אף על פי שהם עושים ביום-טוב, אף על פי שהם עושים חבורה²⁶³.

מסירים זבובים הניתלים בבהמה אף על פי שהם עושים חבורה²⁶³.
 בחול המועד אין מונעים כל רפואה מבהמה, ומותר להקיז דם לבהמה²⁶⁴, משום צער בעלי חיים²⁶⁵.

בענייני יורה דעה
 אסור להרעיב עופות זקנים על מנת לגרום לנשירת הנוצות, כדי שיגדלו אחר כך נוצות חדשות ויחזרו להטיל ביצים, והיינו אף על פי שמשום ריווח ממון שיש בזה, מותר מדין צער בעלי חיים, אך יש בזה אכזריות רבה, ולכן צריך להימנע מכך²⁷¹.

שחיטה — יש אומרים, שמותר למרוט את נוצות העופות לפני שחיטה, כדי למנוע חלדה בשחיטה, ואף על פי שיש בזה צער בעלי חיים²⁶⁶; ויש אומרים, שיש להימנע ממריטת הנוצות בעופות משום צער בעלי חיים, אלא אם כן לא יוכל לשחוט בלא המריטה²⁶⁷.

מריטת נוצות — יש מי שכתב, שמותר למרוט נוצות מאווזות לצורך כתיבה; ויש מי שכתב, שדבר זה אסור²⁷².

יש מי שכתבו, שצריך לתלוש את הצמר הסבוך בצוואר הכבשים לפני השחיטה, כדי למנוע חלדה²⁶⁸.

דגירה — יש מי שכתבו, שאסור להושיב עוף על ביצים משאינו מינו, משום צער בעלי חיים²⁷³; ויש מי שהתירו

יש מי שכתב, שאסור להרעיב את

חאו"ח סי' מד סק"ד. [268] רמ"א יו"ד כד ח. וראה בפרמ"ג שם בשפ"ד סק"ח; תבו"ש שם סק"ג. [269] שו"ת תולדות יעקב חי"ד סי' לג. [270] שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ד סי' צב. ולכאורה דבריו צ"ע מהמבואר בגמ' שבת קנה ב, שאסרו איבוס, דריסה והמראה של בעלי חיים בשבת, ומשמע שהאיסור הוא דווקא לגבי הלכות שבת, ומשום טירחה יתירה, אבל לא מצינו איסור כזה ביום חולף, ומשמע שאין בזה משום צער בעלי חיים. וראה בע' עכול, מערכת ה-, הע' 216, בעניין פיטום אווזים. [271] שו"ת מנחת יצחק ח"ו סי' קמה; שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' ז. וראה עוד באוצה"פ סי' ה סקפ"ז. [272] ראה אוצה"פ שם. [273] כנה"ג יו"ד רצו א; שו"ת רמ"ע מפאנו סי' קב; קיצושו"ע קצא ד.

לעניין בכור שנפל לבור. [263] ביצה כג א; רמב"ם יו"ט ד טז; טושו"ע או"ח תקכג א. וראה ביאורה"ל שם ד"ה מסירים. [264] מו"ק י ב; רמב"ם יו"ט ח טו; טושו"ע או"ח תקלו ג. [265] קרן אורה מו"ק שם. [266] מרדכי חולין פ"ב סי' תרד; שמלה חרשה סי' כג סק"ו. וראה עוד בשו"ת שואל ומשיב ח"ג סי' קמז. [267] אור זרוע סוסי' שפו. וראה רמ"א יו"ד כג ו, שכתב להיזהר שלא למרוט נוצות אם יוכל לשחוט בלא זה, אלא שהחשש שלו שמא יגרום לנקיבת הוושט, ולא משום צער בעלי חיים. וראה ש"ך יו"ד סי' כד סק"ח, ופרמ"ג שם בשפ"ד סק"ח. וראה בסוגיא זו של מריטת נוצות לפני שחיטה גם בשו"ת שבט הלוי ח"ו סי' קיא-קיב; שו"ת קובץ תשובות סי' ע; שו"ת יביע אומר ח"ד

זאת²⁷⁴.בדישו²⁸⁰.

בכור — בכור בהמה שנולד טומטום, הרי זה ספק בכור²⁷⁵, ואין צריך לקורעו כדי לברר את הספק, משום צער בעלי חיים²⁷⁶.

פריקה וטעינה — הפוגע בשנים, אחד רובץ תחת משאו ואחד פרק מעליו, ולא מצא מי שיטעון עמו, מצווה לפרוק בתחילה משום צער בעלי חיים, ואחר כך טוען²⁸¹.

יש מי שכתב, שאסור להטיל מום בספק בכור, משום צער בעלי חיים²⁷⁷; ויש מי שכתב, שמותר לעשות מום קטן במיעוט צער בעלי חיים ככל האפשר, ושמבחינת ההלכה מותר לשחוט עליו את הבכור²⁷⁸.

סוסים המושכים בעגלה, והגיעו למקום מקולקל או להר גבוה, ואינם יכולים למשוך בלי עזרה, מצווה לעזור אף לנכרי משום צער בעלי חיים²⁸².

בענייני אבן העזר

כלב שאינו נושך שנכנס לבית, מותר לגרש אותו בשבט קטן, אבל לא יזרוק עליו מים ורתחים, או להכותו במקל גדול, או לדחות אותו בדלת, או לעוורו²⁸³.

עיקור — עיקור בעלי חיים על ידי עקירת פרסותיהם, אף שיכולים ללכת, ואף שראויים לדישה ואין בזה איסור כל תשחית, ואף שהדבר נעשה כדי שלא יזיקו לבני אדם, אסור משום צער בעלי חיים²⁷⁹.

בענייני חושן משפט

הדברה — מותר לבצע הדברה של מזיקים בגידולי שדה או במטעים, אף שנגרם צער לבעלי חיים אלו. נימוקים: אין איסור צער בעלי חיים בהמתה; אין איסור צער בעלי חיים ביחס לבעלי חיים קטנים ומזיקים; אין איסור צער בעלי חיים כשהדבר נעשה לצורך בני אדם²⁸⁴.

איסור 'לא תחסם' — כל המונע בעלי חיים כלשהם מלאכול בשעת מלאכתם עובר על הלאו של 'לא תחסם שור

עודפי בעלי חיים — יש מי שכתב, שאין להשמיד עודפי בעלי חיים, כגון

[274] שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' נח; פת"ש יו"ד רצו א; שו"ת רב פעלים חו"ד ח"א סי' א. [275] רמב"ם בכורות ב ה; טושו"ע יו"ד שטו ב. [276] ערוה"ש שם שטו ה. וראה באנציקלופדיה תלמודית, כרך יט, ע' טומטום, עמ' רלו הע' 759, מה שהעירו בנידון. [277] שו"ת בנין ציון ח"א סי' קח, בשם הגאון מווירצבורג. [278] שו"ת דעת כהן סי' קצב. [279] חולין ז ב, במעשה רבי פנחס בן יאיר. ובעצם הדבר אסור מדין

סירוס — ראה ע' סריס. [280] דברים כה ד. וראה פרטי דינים של חסימת שור בב"מ פט א-צ ב; רמב"ם שכירות פרק יג; טושו"ע חו"מ סי' שלח. [281] ב"מ לב ב; רמב"ם רוצח יג יג; טושו"ע חו"מ רעב י. וראה פרטי דינים של מצות פריקה בב"מ לב א-לג א; רמב"ם רוצח פרק יג; טושו"ע חו"מ סי' רעב. [282] שו"ע הרב, הל' צעב"ח סי' ח; קיצושו"ע קצא ב. [283] סי' חסידים סי' תרע. [284] הרב ש. אבינר,

דגים ועופות, רק בגלל צרכים כלכליים, והדבר מותר רק אם מתברר שבעלי החיים העודפים מזיקים לבעלי החיים הנצרכים, כגון שהם הופכים להיות טפילים ופוגעים במזונם²⁸⁵.

ו. רקע אתי

הבעיה המוסרית – במשך שנות ההיסטוריה הארוכות תרמו בעלי חיים שונים תרומה נכבדה ביותר לקידום ההבנה האנטומית והפיסיולוגית של גוף האדם, וכן תרמו מחקרים אלו לשיפור האיבחון, המניעה, והטיפול במחלות אנושיות רבות וקשות. מאידך, כרוכים מחקרים אלו בצער ובסבל לבעלי חיים²⁸⁶. השאלה המוסרית היא מציאת המאזן בין הכוחות המנוגדים הללו.

נימוקי המתנגדים לניסויים בבעלי חיים – המתנגדים לניסויים בבעלי חיים מנמקים את עמדתם בטיעונים מדעיים ומוסריים.

ביחס לטיעונים המדעיים – ראה לעיל ברקע המדעי.

מבחינה מוסרית מתחלקים המתנגדים לניסויים בבעלי חיים לשתי קבוצות עיקריות:

חיים – יש המתנגדים לחלוטין לניסויים כאלו מבחינה עקרונית, והם מנהלים מלחמות להענקת זכויות מלאות לבעלי חיים. לפי דעות אלו, בעלי החיים כולם הם בעלי זכויות שוות, ואין לאדם כל יתרון על פני בעלי חיים. יש מהם המייחסים זכויות לבעלי חיים בגלל יכולתם לחוש כאב וסבל, ויש המייחסים זאת בגלל יכולתם לפעול באופן שכלי מסויים – לזכור, להתייחס לזולת, ואפילו ללמוד. לפיכך אין, לדעתם, כל הצדקה מוסרית להקריב בעלי חיים למען האדם. המחקר על בעלי חיים מוצדק רק אם הוא מיועד לטובתם של בעלי החיים הנחקרים, ולא כאשר הוא מיועד לטובת האדם. לדעתם אין המטרה מצדיקה את האמצעים, ואין לראות בבעלי החיים אמצעי עבור בני אדם אלא מטרה בפני עצמה. יש אף המתנגדים לשימוש באיברים של בעלי חיים להשתלה בבני אדם, למרות שמדובר בהצלה ממשית וישירה²⁸⁷. נימוקם העיקרי – יש בני אדם שתיפקודם ואיכות חייהם נמוכים מיונקים גבוהים, ולכן יש להעדיף אותם לפני שמקריבים בעלי חיים לצורך זה. כמו כן יש מהם הסבורים, שהניסויים האכזריים וחסרי ההגיון בבעלי חיים, מביא להרס המוסר האנושי ולניסויים מסוג כזה על בני אדם חסרי ישע, כגון מפגרים, שוטים, קטינים וכיו"ב.

קבוצות אלו הן קולניות וכולטות,

התנגדות עקרונית מכוח זכויות בעלי

– ראה לעיל הע' 196. [286] ראה לעיל ברקע המדעי. Nelson JL, *Hastings Cen Rep* [287] 22(5):6, 1992. וראה דיון נוסף בנידון – Caplan AL, *Transplant Proc* 24:722, 1992; Singer P, *Transplant Proc* 24:728, 1992.

תחומין, ו, תשמ"ה, עמ' 432 ואילך. [285] הרב ש. רוזנפלד, תחומין, י, תשמ"ט, עמ' 258 ואילך. אמנם דבריו צ"ע לפי השיטות שצעב"ח מותר לצורכי ריווח ממון – ראה לעיל הע' 182-183, וכן לפי השיטות שאין איסור צעב"ח בהריגתם

כאלו בכל תנאי, שכן לדעתם אין על בני אדם כל הגבלות מוסריות ביחס לבעלי חיים. גישה כזו היתה נחלתם של הוגי הדעות והמדענים במאה הי"ז למניינם. בראש הוגי דעות אלו יש לציין את הפילוסוף רנה דקרט (1650-1596), אשר טען כי בעלי חיים אינם אלא סוג של מכונות, ללא כל יכולת להבין תחושת כאב, ולפיכך לא היתה בעיניו כל בעיה מוסרית לחתוך בבשרם החי כשהם ערים²⁹¹. כמו כן יש מדענים הסבורים שכל מחקר רפואי בבעלי חיים הוא מוצדק, אף אם הוא קטן ערך ביותר²⁹². עוד יש הסבורים, שאמנם אין לבעלי חיים כל זכויות משל עצמם, אלא שיש להימנע מאכזריות כלפיהם לאו דווקא לטובתם אלא לטובת בני האדם, שכן התייחסות בחמלה לבעלי חיים מפתח רגשי חמלה כלפי בני אדם²⁹³.

היתר עם הגבלות — אכן מרבית התומכים בניסויים בבעלי חיים מצדיקים זאת בטיעונים מוסריים שונים, אך דורשים תנאים מגבילים²⁹⁴.

נימוקים להיתר הניסויים בבעלי חיים — התומכים בניסויים רפואיים בבעלי חיים מנמקים את עמדתם בטיעונים

ומטרותיהם מהוות סכנה להמשך קידום הרפואה והמחקר²⁸⁸. אמנם יש המטילים ספק בכנות מטרותיהם המוצהרות של מנהיגי הקבוצות הללו²⁸⁹.

מבחינה חשיבתית הופיעו טיעונים מסודרים להצדקת ההתנגדות המוסרית לניסויים בבעלי חיים רק בשנות ה-70 של המאה ה-20²⁹⁰.

התנגדות מעשית מטעם מניעת סבל וכאב — לעומתם, יש קבוצות הדואגות לרווחתם של חיות המעבדה ולמיעוט הצער והסבל שלהם, ונלחמות להשגת הגנה על בעלי חיים. לדעתם יש הצדקה לניסויים רפואיים בבעלי חיים רק בתנאים מוגדרים היטב מבחינת חשיבות התועלת הצפויה, האפשרויות למחקרים אלטרנטיביים, וההקפדה על מניעת סבל או הפחתתו ככל האפשר תוך כדי הניסוי המוצדק.

נימוקי התומכים בניסויים בבעלי חיים — בין התומכים בניסויים רפואיים בבעלי חיים יש שתי גישות עיקריות מבחינה מוסרית:

היתר גורף — יש המתירים ניסויים

1992; Dorner S, *J Value Inquiry* 30:429, 1996. [291] וראה עוד על הדוגלים בגישה זו ושל נימוקיהם במאמר — Tannenbaum J and Rowan AN, *Hastings Cen Rep*, Oct 1985, p. 32ff. [292] ראה סיכום דעות כאלו במאמר — Wiebers DO, et al, *Lancet* 343:902, 1994. [293] ראה — Kant I, *Lectures on Ethics*, — [294] ראה Trans. L. Infield, 1963, p. 239. Dresser R, *J Med Philo* 13:123, 1988; —

[288] ראה — Summer IW, *J Med Philo* 13:159, 1988. [289] ראה, et al, Pardes H, *N Engl J Med* 324:1640, 1991. [290] יש לציין את הספרים הבאים — Singer P, *Animal Liberation*, 1975; Clark S, *The Moral Status of Animals*, 1977; Regan T, *The Case for Animal Rights*, 1983. וראה עוד על הבסיס הפילוסופי של התומכים בזכויות בעלי חיים במאמרים — Vance RP, *JAMA* 268:1715, —

התומכים בניסויים בבעלי חיים דוחים את הטיעונים בדבר זכויות לבעלי חיים, וסבורים כדעתם של מרבית הפילוסופים והמדענים, שאין לייחס זכויות לבעלי החיים באותו מובן שאנו מייחסים אותן לבני אדם²⁹⁵. לדעתם זכויות מוענקות רק ליצורים הגיוניים, אוטונומיים ומוסריים, דבר שנכון רק ביחס לבני אדם, ולא לבעלי חיים²⁹⁶, ועצם המושג 'זכות' הוא מושג אנושי, הכולל בחובו גם חובות, וברור שאין לדבר על חובות של בעלי חיים. כמו כן יש קושי רב ביישום תורת זכויות לבעלי חיים, שכן יוכלו לטעון גם עבור זכות לצמחים, ועבור זכות לתאים חיים, וירוסים וחיידקים. אמנם כולם מסכימים, שיש חובות לבני אדם למנוע אכזריות מיותרת ומשמעותית לבעלי חיים, אך זה נובע מתורת המוסר האנושי, ולא מזכויות בעלי החיים.

חוקרים רבים דנו בשאלה היסודית אם בכלל יש מעמד מוסרי לבעלי החיים, מה המשמעות של מעמד מוסרי כזה ומה השלכותיו, ובעיקר דנו ביחס לטיעונים המוסריים בעד ונגד ניסויים בבעלי חיים²⁹⁷.

טיעון האכזריות — עוד טוענים

מדעיים ומוסריים.

ביחס לטיעונים המדעיים — ראה לעיל ברקע המדעי.

מבחינה מוסרית הנחת היסוד של התומכים בניסויים בבעלי חיים לצרכי רפואה היא, שיש יתרון לאדם על כל בעלי החיים, ומותר מבחינה מוסרית להשתמש בבעלי חיים לתועלת האנושות. בכל מקרה יש עדיפות לתועלת עבור בני האדם, גם על חשבון ההפסד לבעלי חיים, משום שהאדם הוא היצירה המיוחדת והעילאית של הבריאה, וכל יתר בעלי החיים, הצמחים והדוממים נוצרו כדי לשמשו ולשרתו. דבר זה מוסכם על רוב בני האדם מאז ומעולם, והוא מתבטא בהתנהגות יום-יומית: אכילת בשר, לבישת בגדים העשויים מבעלי חיים, שימוש בבעלי חיים לעבודות שונות (רכיבה, נשיאת משאות, חרישה וכיו"ב), שימוש בבעלי חיים לבידור בגני חיות ובקרקסים וכיו"ב, למרות שיש בפעולות אלו משום גרימת סבל וכאב לבעלי החיים, ובוודאי שיש הצדקה מוסרית להשתמש בבעלי חיים לצורך קידום הרפואה.

Revolution: *Changing Attitudes toward Specieism*, Oxford, 2000; Sprigge TLS, In: R. Gillon (ed), *Principles of Health Care Ethics*, 1994, pp. 1053-1065; Frey RG, In: R. Gillon (ed), loc. cit. pp. 1053-1065; Beauchamp TL, *Law Med Health Care* 20:7, 1992; Post SG, *Perspect Biol Med* 36(2):289, 1993; DeGrazia D, *Kennedy Instit Ethics J* 1:48, 1991; Sapontzis SF, *J Med Philo* 13:177, 1988

.Wiebers DO, et al, *Lancet* 343:902, 1994
 [295] Beauchamp TL and Childress — ראה JF, *Principles of Biomedical Ethics*, 1979, pp. 54-55; Tannenbaum J and Rowan AN, *Hastings Cen Rep*, Oct 1985, p. 32ff; Cohen C, *N Engl J Med* 315:865, 1986; Rosner F, et al, *NY State J Med* 89:671, 1989
 [296] Gibson WC, *JAMA* 244:1817, — ראה 1980; Cross BA, *Veterinary Record* 108:202, 1981
 [297] Ryder RD, *Animal* — ראה

אכן מראים דאגה לבעלי חיים אשר עולה על דאגתם לבני אדם, דבר שהוא בלתי מוסרי בעליל³⁰². יש מהפעילים בתנועות למען החיות, שאמרו כי אם יהיה מצב שבו ניתן להציל תינוק או כלב, ההחלטה המוסרית היא קשה, ויש אפילו שטענו כי יצילו את כל הבא ראשון³⁰³.

תועלת לבעלי החיים — כמו כן יש הטוענים, שחלק מהניסויים הרפואיים בבעלי חיים מיועדים אמנם לתועלת לבני אדם, אך הם מביאים גם תועלת לבעלי החיים, שכן הרפואה הווטרינרית יכולה להשתמש ולהיעזר בחידושים הרפואיים לטובת בעלי החיים³⁰⁴.

נזק לבני אדם — הקפדת יתר במניעת צער בעלי חיים בהקשר של ניסויים רפואיים יביא ליתר צער של בני אדם, שכן טיפולים וחידושים רפואיים יעוכבו מאד, או יימנעו לחלוטין, או שהניסיון ברכישתם יבוא תוך כדי טיפול בבני אדם, ובכל המקרים הללו יגדל הסבל האנושי. האיזון הנחוץ הוא, איפוא, בין מיעוט סבל של חיות, לעומת מיעוט סבל של בני אדם.

המצב העובדתי — כמו כן נטען, שבעלי החיים המשמשים לניסויים ממילא

התומכים בניסויים, שפעולות אלו אינן מביאות לאכזריות יתר ביחס לבני אדם, אם אמנם נשמרים תנאי ניסויי הוגנים, ויש הקפדה מירבית על מיעוט צער וסבל לחיות המעבדה. אדרבה, יש כאלו שהחמלה לבעלי חיים העבירה אותם לאכזריות לבני אדם, כדוגמת נירון קיסר רומי, וחלק מהנאצים, שאהבו ודאגו לכלבים ולבעלי חיים אחרים, אך התאכזרו בצורה חיינית לבני אדם שונים, כולל העובדה שהיטלר עצמו היה צמחוני²⁹⁸. וכבר מצינו במקרא דוגמאות לכך, כגון המצרים, שנאמר עליהם 'כי תועבת מצרים כל רעה צאן'²⁹⁹, ובכל זאת לא נמנעו המצרים מלהרוג רבבות מבני ישראל באכזריות רבה; וכבר אמר הנביא 'זבחי אדם עגלים ישקון'³⁰⁰. ואמנם יש מי שכתב, "שלא ללכת שבוי אחרי הדולגים על ההרים של תנועת צער בעלי חיים, שרובם כמדומה יש במעמקי רוחם טינא גנוזה של שנאת הבריות, וכל המידות המסתעפות ומכורכות עמה, ודי לנו ההוכחה של תפיסת המקום אשר לתנועה זו במחנה האפל של שונאי ישראל המעמיקים ברשעתם, אף על פי שיש מקום לניצוץ אורה זה להיות חודר לפעמים אצל גדולי קדושי הרוח"³⁰¹.

חלק מהמתנגדים לניסויים בבעלי חיים

בנגב, בהבדל שבין גישת האגודות והתנועות של 'צער בעלי חיים', לבין ההשקפה התורנית. וראה עוד בשו"ת הגרי"א הרצוג חיו"ד סוסי"ח. [302] ראה — Smith SJ and Hendee WR, *JAMA* 259:2007, 1988 [303] Pardes H, et al, *N Engl J Med* 324:1640, 1991 [304] AMA, Council on Scientific Affairs, *JAMA* 261:3602, 1989

ההיבטים השונים במאמרים — Donnelley S and Nolan K (eds), *Special Supplement, Hastings Cen Rep* 20(3), 1990 [298] ראה Morowitz HJ, *Hosp Practice*, November — 15, 1989, pp. 53-54. [299] בראשית מו לד. [300] הושע יג ב. [301] אגרות הראי"ה, ח"ג, איג' תתב. וראה באריכות מה שכתב הראי"ה קוק בס' חזון הצמחונות והשלום, ובמאמרו אפיקים

דרישות חוקיות ובקרה – מדינות שונות וגופים בינלאומיים שונים חוקקו חוקים וקבעו הנחיות כיצד להשתמש בבעלי חיים לצורכי ניסויים רפואיים. המטרה היא לטפל בחיות המעבדה עם התחשבות מירבית למניעת סבל מיותר. דבר זה בא לידי ביטוי בתנאי האיחסון וההאכלה של חיות המעבדה, במתן תרופות הרדמה ושיכוך כאבים מתאימים, בטיפול נאות לאחר הניסוי, בין אם הוא המתה מהירה וחסרת כאב ככל האפשר של בעלי החיים כשאין עוד צורך בהם והנזק שנגרם להם הוא רב, ובין אם הוא טיפול נאות אם הוחלט להשאירם בחיים³⁰⁸.

עד לפני מספר שנים סמכו המוסדות על כל חוקר שימלא אחרי הדרישות הללו, אך בשנים האחרונות הוקמו בדרך של חקיקה גופים מפקחים רשמיים לצורך זה.

בארה"ב ובמדינות אחרות קיימות וועדות מוסדיות לשמירה ולשימוש בבעלי חיים³⁰⁹. תפקיד וועדות אלו הוא לדאוג לתנאי ההחזקה של בעלי החיים הנחקרים, לבקר את הפרוטוקולים של המחקר בבעלי חיים, לצמצם את השימוש בבעלי חיים, ולדאוג להפחתת סבלם³¹⁰. וועדות אלו בחוק צער בעלי חיים מקבילות

מושגים בדרך כלל בגלל הנזק החקלאי שהם גורמים, כך שבסך הכל סביר להניח, שאותם מכרסמים נהנים מחיים ארוכים יותר וטובים יותר כחיות מעבדה מאשר בטבע³⁰⁵. כ-12-20 מיליון כלבים וחתולים מומתים בשנה בארה"ב בהיעדר בעלים, לעומת מספר של כ-200,000 כלבים וחתולים המשמשים לניסויים בארה"ב מידי שנה³⁰⁶.

ויכוחים עקרוניים – למעשה מתנהל הוויכוח בכמה מישורים מבחינה רעיונית, אשר לא תמיד הם מוגדרים היטב, ולא תמיד הם מובנים או מוסכמים מבחינה בסיסית. למשל, מה המשמעות של 'זכויות' ביחס לבעלי חיים: האם דרישה מוסרית כזו זהה למשמעותה בבני אדם, או שלא ניתן לדבר עליה כלל ביחס לבעלי חיים? מה המשמעות של סבל, כאב, הנאה: האם המושגים הללו הם משותפים לבני אדם ולחלק או לכל בעלי החיים, או האם הם מושגים בבעלי משמעות רק ביחס לבני אדם? האם ניתן באופן מדעי להוכיח קיומם של תחושות ותפיסות כאלו בבעלי החיים שאינם מדברים? האם מדובר במושגים המבוססים על נתונים פיסיולוגיים, או שמדובר במושגים המבוססים על תפיסות פסיכולוגיות?³⁰⁷

פירוש במאמר – Rosner F, et al, *NY State J* French RD, — וראה עוד *Med* 89:671, 1989 .In: *Encyclopedia of Bioethics*, 75-79 Institutional Animal Care and Use [309] Committee — IACUC. ראה לעיל הע' 13. Freeney DM, *Am Psychologist* — ראה [310]

[305] Lachmann P, *BMJ* 305:1, 1992 [306] Pardes H, et al, *N Engl J Med* [307] 324:1640, 1991 ראה דיון וניתוח המשמעויות המוסריות הללו במאמר — Tannenbaum J and Rowan AN, *Hastings Cen Rep*, Oct 1985, p. 32ff [308] ראה

לזכור כי הוראה ואימון – בעלי חיים משמשים גם לצורכי הוראה של סטונדטים לרפואה, למדעי החיים ולמדעי ההתנהגות, וכן משמשים הם לצורכי לימוד ואימון של רופאים-מתמחים בתחומי הכירורגיה, ההרדמה ועוד. יש המטילים ספק בנחיצות וביעילות של שימוש זה בבעלי חיים, ומכל מקום יש הסכמה רחבה שקיימת חובה לבחון את הנחיצות הזו בכל מקרה לגופו; יש לשאוף לתחליפים מתאימים לצורכי הוראה; ובוודאי שיש להקפיד על התנאים המירביים למניעת סבל וצער³¹⁴.

ההסתדרות הרפואית האמריקאית פרסמה דעתה על הנחיצות הרבה בשימוש בבעלי חיים לצורכי הוראה, אם כי המליצה לבחון תחליפים במידת האפשר, ולקיים דיונים מוסריים והסברים על מטרות השימוש בבעלי חיים בהוראה, וכמו כן לקיים את כל הדרישות למדיניות ברורה של הפחתה מירבית בצער ובסבל של בעלי החיים³¹⁵. הנחיות מפורטות כיצד לנהוג בבעלי חיים לצרכים אלו נכתבו על ידי גופים שונים³¹⁶.

בארה"ב חלה ירידה קבועה מאז ראשית שנות ה-80 של המאה ה-20 במספר בתי הספר לרפואה המשתמשים בבעלי חיים לצורכי הוראה: בשנת 1985 יותר מ-80% מבתי הספר לרפואה

לוועדות הלסינקי ביחס למחקר בבני אדם³¹¹. חוקרים חייבים להגיש לוועדות אלו את ההגיון העומד מאחורי הצעות-המחקר שלהם בבעלי חיים, וכן בסוג ובמספר בעלי החיים הנחקרים; תיאור מפורט של כל תהליכי המחקר ושלביו, ורשימת תרופות ההרדמה ושיכוך הכאבים שישתמשו בהם במהלך הניסוי. חברי הוועדה כוללים בנוסף לאנשי מדע ורפואה גם אזרחים מן השורה, וכן ווטרינרים. הם מבקרים באופן שוטף את מעבדות המחקר ותנאי המחיה של בעלי החיים. כמו כן קיים ארגון-גג בארה"ב, אשר מעודד ומפקח על קני המידה הנאותים של אחזקת בעלי חיים, וטיפול ווטרינרי טוב³¹².

גופים ממשלתיים מונעים הקצבות-מחקר, אם מתברר שנוהגי המחקר בבעלי חיים אינם עומדים בדרישות הללו, וכן כתבי עת רפואיים לא מקבלים מאמרים המבוססים על מחקרים בבעלי חיים שלא עמדו בתנאים אלו.

הכנסיה הקתולית מכירה בקדושת החיים של כל היצורים, כולל בעלי חיים. אכן, הכנסיה מתירה ניסויים רפואיים על בעלי חיים כדי לשפר את חיי בני האדם, בתנאי שהדבר נעשה תוך התייחסות נאותה לסבלם וכאבם של בעלי החיים³¹³.

Bernard — ראה [314] *Med* 89:671, 1989 ND, et al, *J Med Educ* 63:720, 1988; English DC, *Theor Med* 10:43, 1989; Cheong J, AMA, [315] *Theor Med* 10:53, 1989 Council on Scientific Affairs, *JAMA* Tomson FN, — ראה [316] *266:836*, 1991

1987, 40:593. [311] ראה ע' נסויים רפואיים בבני אדם הע' 215 ואילך. [312] ראה — Pardes H, et al, *N Engl J Med* 324:1640, 1991. על היתרונות והחסרונות של וועדות אלו ראה — Finsen L, *J Med Philo* 13:145, 1988. [313] ראה — Rosner F, et al, *NY State J*

של בעלי חיים, תנאי הובלה של בעלי חיים, אופן המתת בעלי חיים, למעט המתת בעלי חיים הנעשית לצרכי מאכל בני אדם, אילוף בעלי חיים, תערוכות, הצגות ותחרויות של בעלי חיים, וטיפול בבעלי חיים למטרות נוי.

חוק מיוחד מתייחס לניסויים בבעלי חיים³¹⁹. החוק מתייחס לבעלי חוליות (למעט אדם), כאשר הניסוי מיועד לאחת מהמטרות הבאות: קידום הבריאות, הרפואה, ומניעת סבל; קידום המחקר המדעי; בדיקה או ייצור של חומרים או חפצים; חינוך והוראה.

החוק מחייב הקמת מועצה לניסויים בבעלי חיים, המורכבת מ-23 חברים שימונו על ידי שר הבריאות. הרכב המועצה הוא כדלקמן: ששה נציגי האקדמיה הלאומית למדעים, מהם שניים מתחום מדעי החיים או הרפואה, וארבעה מתחום מדעי החברה, הרוח, המדעים המדויקים, והמשפטים — אחד מכל תחום; מנהל בית ספר לרפואה ווטרינרית; שני דיקנים של בית ספר לרפואה, או סגניהם; נציג המועצה המדעית של ההסתדרות הרפואית בישראל; נציג המועצה המדעית של ההסתדרות הרופאים הווטרינריים, שהוא רופא ווטרינר; נציג התאחדות התעשיינים; נציג שר הבריאות, שר החינוך, שר המדע, שר המשפטים, השר לענייני דתות, השר לאיכות הסביבה — נציג אחד מכל שר; יושב ראש הוועדה לניסויים בבעלי חיים במערכת

השתמשו בבעלי חיים לצורכי הוראה, בעוד שבשנת 1994 רק 61% עשו כן. הנימוקים להפסקת השימוש בבעלי חיים להוראה היו בעיקרם תקציביים, שינויים בדרישות האקדמיות, ובעיות מיקום וכוח אדם, ורק 12% דיווחו כסיבה להפסקת השימוש בבעלי חיים לצורכי הוראה במוסדותיהם בגלל הפגנות והליכים חוקיים מצד אגודות למניעת צער בעלי חיים³¹⁷.

לצרכים קוסמטיים, תעשייתיים ואחרים — בעיות מוסריות כבדות משקל במיוחד הן המחקרים בבעלי חיים שלא לצרכים רפואיים, אם כי יש בהם תועלת אחרת לבני אדם, כגון פיתוח תכשירים קוסמטיים וצבעי מאכל, ניסויים לצרכי נשק, וניסויים לצרכים מסחריים-תעשייתיים.

ז. רקע משפטי

חקיקה — בשנת תשנ"ד/1994 נחקק חוק צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים)³¹⁸. על פי חוק זה אסור להתעלל בבעלי חיים, אסור להעביד אותם כשהם במצב שאינם מסוגלים לעבוד, אסור להעבידם עד כדי אפיסת כוחות, ואסור להמיתם ברעל, אלא אם כן ניתן לכך אישור כדין. החוק מסדיר מינוי נאמני בעלי חיים, דרכי פיקוח, מניעה ואכיפה של החוק, וענישה לעוברים על החוק. שר החקלאות הוא הממונה על ביצוע חוק זה, והוא רשאי להתקין תקנות להשגת מטרות החוק הזה, לרבות בעניין תנאי האחזקה

1447, התשנ"ד, עמ' 56. [319] חוק צער בעלי חיים (ניסויים בבעלי חיים), התשנ"ד/1994, ס"ח

Ammons [317]. *Theor Med* 10:35, 1989
[318] SW, *Acad Med* 70:739, 1995

שאושר על ידי המועצה, ובבית חיות שאושר על ידי המועצה. לא ייערך ניסוי בבעלי חיים אלא אם כן אושר על ידי וועדה לאישור ניסויים בבעלי חיים. וועדה כזו צריכה לכלול רופא ווטרינר. מוסד שבו מבוצעים ניסויים בבעלי חיים חייב להכין חוברת הוראות בדבר תנאי אחזקה של בעלי חיים, הטיפול בהם, נוהלי בטיחות, שיטות הרדמה ושיטות המתה, וכמו כן ימנה המוסד רופא ווטרינר, שיהיה אחראי לבית החיות, ולטיפול בחיות תוך כדי הניסויים ולאחריהם.

הבטחון; מנהל השירותים הווטרינריים במשרד החקלאות, או מי שהוא הסמיך לכך; שלושה נציגים שהומלצו על ידי ארגון הגג של הארגונים למען בעלי חיים, ואם לא קיים ארגון גג – מקרב מומלצי ארגונים למען בעלי חיים. מועצה זו תקבע כללים לעריכת ניסויים בבעלי חיים, תגדיר את התנאים לניסויים כאלה, תיזום תכניות הסברה, הדרכה והשתלמות לחוקרים בנושאים הקשורים בניסויים בבעלי חיים, ותמנה וועדות לאישור ניסויים בבעלי חיים, ולפיקוח על ביצוע הניסויים.

הציד בישראל מוסדר בעיקר בחוק להגנת חיות הבר, התשט"ו-1955, ובתקנות שהותקנו מכוחו על ידי שר החקלאות³²⁰. החוק איננו אוסר את הציד כליל, אלא בא להגבילו ולפקח עליו. על פי העקרונות ביסוד חוק זה יש להתחשב בטובת הציבור, מבחינת בטיחות בריאות וכד', בשמירת המאזן האקולוגי והסביבתי, וערכים נוספים. החוק מבחין בין בעלי חיים שטבעם לחיות במחיצתו של האדם, שצידתם אסורה כליל; בעלי חיים מזיקים, כגון עכברים וחולדות, שצידתם רצויה, ואין זה דורש רשיון; בעלי חיים שצידתם מותרת רק ברשיון, כגון ארנבות, חוגלות ויוני בר; וחיות בר מוגנות, שצידתם דורשת היתר מיוחד משר החקלאות. החוק מתייחסות להגבלות שונות ביחס למקומות הציד, שיטות הציד, עונות הציד וכמות הציד היומית.

בחוק זה נקבעו הגבלות ותנאים לעריכת ניסויים בבעלי חיים: לא ייערכו ניסויים בבעלי חיים אם ניתן להשיג אותה מטרה בדרכים אחרות; מספר בעלי החיים בניסוי יוגבל למספר קטן ביותר ההכרחי לביצוע הניסוי; ניסויים בבעלי חיים ייערכו תוך הקפדה על מיזעור הכאב והסבל שייגרמו להם; סוג בעלי החיים בניסוי יוגבל לנמוך ביותר בסולם הפילוגנטי המאפשר את הניסוי בלי לפגום במטרותיו; המתת בעלי החיים לאחר הניסוי תיעשה, ככל הניתן, בטרם שובם להכרה; בעלי חיים הצפויים או חשופים לכאב עז או סבל ממושך לאחר הניסוי, יומתו גם אם לא הושגו מטרות הניסוי; רופא ווטרינר יעמוד לרשות עורכי הניסויים, וידאג לבריאות בעלי החיים ולרווחתם ככל הניתן.

חוקים נוספים שיש בהם הגנה על בעלי חיים: חוק להגנת חיות הבר,

ניסויים רפואיים בבעלי חיים ייערכו אך ורק על ידי חוקר מוסמך, במוסד

1479, התשנ"ד, עמ' 892. ראה בנספח לערך זה. [320] תקנות להגנת חיות הבר, התשל"ז-1976.

התשט"ו/1955; חוק גנים לאומיים, בעלי חיים לצורך ספורט אינה מן הדברים שמורות טבע, אתרים לאומיים, ואתרי הנצחה, התשנ"ב/1992; פקודת הדיג, 1937. עתירה נגד שר החקלאות שסירב להעניק רשיון ציד לעותר מסויים³²².

פסיקה – בית המשפט העליון הרחיב בפרשנותו את נושא ההתעללות בבעלי חיים, וקבע שמופעי מאבק בין תנינים לבני אדם ומופעים של תפיסת תנינים בזנבם, היפוכם ומשיכתם היא בגדר התעללות ואסורה³²¹. בית המשפט העליון קבע שקטילת בית המשפט העליון קבע שיש להפסיק את פיתום האווזים לצרכים חקלאיים, שכן המטרה היא להשבחת כבד האווזים, ודבר זה איננו אלא בגדר מותרות, ולפיכך במאזן שבין גרימת צער לבעלי חיים לבין התועלת הנובעת ממנה, יש להעדיף את מניעת צער בעלי חיים³²³.

נספח – חוק צער בעלי חיים (הגנה על בעלי חיים), התשנ"ד-1994*

פרק ראשון: מבוא

1. [הגדרות שונות]

פרק שני: המועצה

2. (א) מוקמת בזה מועצה לניסויים בבעלי חיים (להלן – המועצה); המועצה תהיה בת 23 חברים שימונו על ידי השר ואלה הם: [רשימת נציגים]

[סדרי עבודת המועצה]

3. המועצה ממונה על נושא הניסויים בבעלי חיים; ומבלי לגרוע משאר תפקידיה –

[321] רע"א 1684/96 עמותת תנו לחיות לחיות נ' מפעלי נופש חמת גדר בע"מ ואח', פ"ד נא(3) 832. [322] בג"צ 36/68, סולימאן בלאן נ' שר החקלאות ואח', פ"ד כב(1) 617. וראה ביקורתנו החריפה של פרופ' יצחק זמיר על פסק דין זה – הפרקליט כו: 212, 1970. [323] בג"ץ 9232/01 "נח" – ההתאחדות הישראלית של הארגונים להגנת בעלי חיים נ' היועץ המשפטי לממשלה ואח' (טרם פורסם). * החוק נתקבל בכנסת ביום יא אב התשנ"ד (19 ביולי 1994); הצעת החוק ודברי הסבר פורסמו בהצעות חוק 2127, התשנ"ב מיום 11.3.1992, עמ' 298; כולל תיקונים עד התשס"ב, ס"ח התשס"ב, עמ' 43.